

Portfolio masterscriptie.

Burgercoöperaties in Noord-Brabant.

Inge Jacobs

Ingejacobs3@gmail.com

Master Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief

Universiteit Utrecht

5 april 2015

Begeleiders:

Jessica Dijkman

Anita Boele

Tine de Moor

I. Stageproduct

Stageproduct: Analyse van energiecoöperaties in Noord-Brabant

Inge Jacobs

3711358

Master Politiek en Maatschappij in Historisch Perspectief

Stagebegeleider Tine de Moor

Inhoudsopgave

I. Titelpagina	Pagina 3
II. Inhoudsopgave	Pagina 4
III. De werkwijze van het project	Pagina 5
i. Voorstudie	
ii. Enquête	
iii. Diepte-interviews	
IV. Deelnemende coöperaties	Pagina 7
V. Analyse van de enquête	
i. Respons	Pagina 10
ii. Demografie	Pagina 10
iii. Opleiding en functie	Pagina 11
iv. Homogeniteit van het ledenbestand	Pagina 12
v. Betrokkenheid	Pagina 13
vi. Onderling contact	Pagina 15
vii. Motieven	
A. Aanhaken	Pagina 16
B. Vertrouwen	pagina 17
C. Sense of belonging	Pagina 20
viii. Doelstelling	Pagina 21
VI. Aanbeveling	Pagina 23

I. De werkwijze van het project

Gedurende een periode van vijf maanden wordt door vier onderzoekers intensief onderzoek verricht naar burgercollectieven. Dit onderzoek zal volgens een vast stramien verlopen, hieronder zal kort worden uitgelegd hoe het onderzoek is opgezet, hoe en wanneer het onderzoek moet worden voorbereid en hoe de resultaten verwerkt zullen moeten worden.

Het onderzoek:

Iedere onderzoek zal zich richten op ten minste twee verschillende burgercollectieven, bij voorkeur met een zeer verschillende doelstelling, de resultaten zullen vervolgens geanalyseerd worden.

Binnen het onderzoek zal op drie manieren informatie worden verzameld: door middel van literatuuronderzoek, een online enquête en diepte-interviews. De centrale onderzoeksvragen die de studenten zullen gaan beantwoorden zijn:

1. Wat zijn de drijfveren van individuen die deelnemen in een burgercollectief?
2. Wat is de achtergrond van deze individuen en welke rol speelt dit in de keuze om deel te nemen aan een collectief?

Dit onderzoek verloopt in drie stappen:

Voorstudie:

De eerste stap is het inwinnen van informatie door middel van een literatuurstudie; de onderzoekers zullen een vooronderzoek doen naar de door hen gekozen collectieven met behulp van secundaire literatuur. Het doel van het vooronderzoek is dat de studenten alle reeds bestaande informatie over het collectief in kaart brengen, alvorens vragen te stellen aan de stakeholders binnen het collectief.

Enquête:

De tweede stap in het onderzoek is de online enquête. Er is een standaard enquête gemaakt in surveymonkey, welke de onderzoekers opsturen naar de leden van de geselecteerde burgercollectieven. Het is hierbij de bedoeling dat de studenten de leden warm maken om deel te nemen aan de online enquête, studenten dienen er namelijk voor te zorgen dat zoveel mogelijk deelnemers (met verschillende functies) de online enquête invullen. Indien personen hiertoe niet in staat zijn worden er papieren versies van de enquête uitgedeeld en daarna door de onderzoeker verwerkt in het online enquête systeem.

Diepte-interviews:

De derde stap is het houden van een aantal diepte-interviews met stakeholders. Hiermee moet het beeld dat uit de literatuurstudie en de online enquêtes is gekomen verder worden genuanceerd en

onderbouwd. Hierbij moet worden benadrukt dat het vooronderzoek en de enquêtes de basis vormen voor de vragen van het diepte-interview. Deze onderzoeken moeten dus klaar zijn op het moment dat de diepte-interviews gehouden worden. Reden hiervoor is dat leden van collectieven vaak al een aantal keer dezelfde vragen beantwoord hebben. Wanneer deze beschikbare informatie al bekend is, kunnen er nieuwe en meer verdiepende vragen worden gesteld. Hierdoor wordt het interview interessanter voor de ondervraagde en het uiteindelijke resultaat vernieuwend. Opnieuw is het van belang dat de geïnterviewden verschillende functies bekleden binnen de coöperatie om een divers en volledig beeld te krijgen van de achtergronden en motieven die de deelnemers hebben. De uitgewerkte interviews zijn in de appendix toegevoegd.

I. De deelnemende coöperaties

De enquête is uitgezet onder twee energiecoöperaties in Noord-Brabant, namelijk Morgen Groene Energie en Waalre Energie Lokaal. De eerste coöperatie is opgericht in Nuenen en heeft zich uitgebreid naar afdelingen in Eindhoven en Helmond. De tweede coöperatie is gevestigd in Waalre.

Morgen Groene Energie

Morgen Groene Energie is op 31 augustus 2011 opgericht door burgers Ernst van der Leij en Andries Mulder vanuit de behoefte om zelf energie op te gaan wekken op een lokale manier. Deze energiecoöperatie biedt inwoners van Nuenen, Helmond en Eindhoven de mogelijkheid om ook zonnepanelen af te nemen zonder lid te zijn van de coöperatie. Echter, nog steeds heeft de coöperatie 200 leden. Morgen Groene Energie heeft eenmaal een financiële subsidie van de provincie Noord-Brabant ontvangen en werkt samen met gemeentes en overheden om de juiste voorwaarden te creëren, maar probeert helemaal zelfvoorzienend te zijn en niet afhankelijk te zijn van financiële middelen buiten de organisatie. Om dit te kunnen verwezenlijken hebben Van der Leij en Mulder vooraf een aanzienlijk bedrag geleend aan de organisatie. Die lening kon dit jaar afgelost worden en het gaat de energiecoöperatie voor de wind. Naast de normale bedragen voor zonnepanelen en energie, betalen de leden een extra contributie van 0,50 cent per maand. Dit wordt meteen in de energierekening verwerkt.

Voor niet-leden is het kopen van zonnepanelen voordelig, want na uiterlijk tien jaar hebben ze hun investering terugverdiend en maken ze winst op de energie. Leden hebben bovendien baat bij het collectief inkopen van energie, waardoor de energieprijzen voor de leden iets goedkoper is dan voor niet-leden en particulieren die bij Greenchoice energie afnemen. Bovendien gebruikt Morgen Groene Energie de winst die ze maakt voor het ondersteunen of starten van projecten die lokaal duurzame energie opwekken. Daarover krijgen de leden van de coöperatie inspraak. De voordelen van leden zijn te onderscheiden in:

- leden leveren van een bijdrage aan een beter milieu
- leden zijn onafhankelijk van (steeds groter wordende) marktpartijen
- leden kunnen kostenefficiënt energie inkopen.

Secundaire literatuur en bronnen:

- Interview met initiatiefnemer Andries Mulder in: Den Hartog, J., Hooghiemstra, E., en Nauta, K. (eds.), 2013. *Brabant: Zo doen we dat in Brabant*. PON jaarboek 2013. Tilburg: PON, 12 & 13.
- De statuten van de coöperatie.

- 'Doorbraak voor lokale groene energie in Eindhoven', 29-08-2013
[<http://www.eindhoven.nl/actueel/aanbestedingen/Doorbraak-voor-lokale-groene-energie-in-Eindhoven.htm>]. Geraadpleegd op 18/03/2014.
- Nieuwsbrief voor MGE, <http://www.scoop.it/t/morgen-groene-energie-nieuwsbrief-maart-2012>
- Jaarverslag 2012, Jaarplan 2013.
http://www.morgengroeneenergie.nl/upload/Jaarverslag_2012_Morgen_Groene_Energie.pdf
- Cornelis, B., Samenwerkingsverband Regio Eindhoven (SRE), *Koepelproject energiecoöperaties Zuidoost-Brabant* (2013) Verslag 2^e bijeenkomst.
- A.M. Schwenke, *Energieke Bottomup in Lage Landen. De energietransitie van onderaf* (2012). Een essay over zon- en windcoöperaties in Nederland.
- Persoonlijk interview met initiatiefnemer Ernst van der Leij.
- Eigen website: <http://www.morgengroeneenergie.nl>

Waalre Energie Lokaal

Energiecoöperatie Waalre Energie Lokaal is in juni 2012 opgericht als reactie op de vele energiecoöperaties die opkwamen rondom Waalre. Met behulp van de gemeente Waalre, de Rabobank en de KabelTelevisie Waalre hebben betrokken burgers zelf een coöperatie opgericht om goedkoop collectief zonnepanelen te kunnen kopen. Door zelf energie op te wekken via deze zonnepanelen, zijn de leden minder afhankelijk van energiemaatschappijen die hun prijzen kunnen verhogen en daarnaast staan de leden collectief sterker dan individueel. Wanneer er iets fout zou gaan in het contact tussen de energieleverancier en de consument, kan WEL een vuist maken. Als laatste weten de leden zeker dat ze zelf groene energie opwekken. Op dit moment heeft WEL 44 leden, die meewerken aan de verduurzaming van de samenleving door lokaal energie op te wekken.

Bij Waalre Energie Lokaal is het enkel voor leden mogelijk om zonnepanelen te kopen. Ze werken hierbij met een energiemakelaar, namelijk Hezelaer B.V., die steeds bekijkt van welke energiemaatschappij de energie het beste afgenomen kan worden. Op dit moment gebeurt dit via Anode energie. Ook bij deze coöperatie is het lidmaatschap relatief goedkoop, namelijk 3,50 per maand.

Secundaire literatuur en bronnen

- M. Ahrens e.a., 'Perspectieven op lokale duurzame-energiecollectieven' (Arnhem 2013)
Folder over energiecollectieven rondom Nederland door Liander en HIER Klimaatbureau.

- Folder WEL, gepubliceerd door de gemeente. http://www.waalreenergielokaal.nl/wp-content/uploads/2012/11/WEL_folder_web.pdf
- Metropool Regio Eindhoven(MRE), *Waalre en het Energieakkoord* (2014). Bijlage over de manier waarop Waalre het landelijke SER-akkoord in Waalre toe wil passen.
- A.M. Schwenke, *Energieke Bottomup in Lage Landen. De energietransitie van onderaf* (2012). Een essay over zon- en windcoöperaties in Nederland.

Hoewel het enerzijds jammer is dat er geen vergelijking wordt gemaakt tussen twee compleet verschillende coöperaties, biedt het voordelen om kritisch te kijken naar twee coöperaties die zich richten op dezelfde sector. Burgerkracht is binnen alle sectoren aanwezig en dat uit zich in coöperaties op elk gebied, maar de achtergrond en de manier om mensen te betrekken kan wezenlijk verschillen. Juist door de verschillen tussen deze twee coöperaties te signaleren kan gekeken worden naar de risicofactoren van een burgercollectief. Bij twee vergelijkbare collectieven lijkt het plausibel dat er voornamelijk dezelfde achtergronden en motieven uitkomen. Wanneer dit niet gebeurt, zeggen deze verschillen meer over de werking van een coöperatie dan wanneer er verschillen op te merken zijn tussen coöperaties die in een andere sector opereren. Wat zijn de meest belangrijke motieven voor leden en hoe moeten deze door de bestuursleden gebruikt worden om nieuwe leden te werven en te zorgen dat de oude leden betrokken blijven?

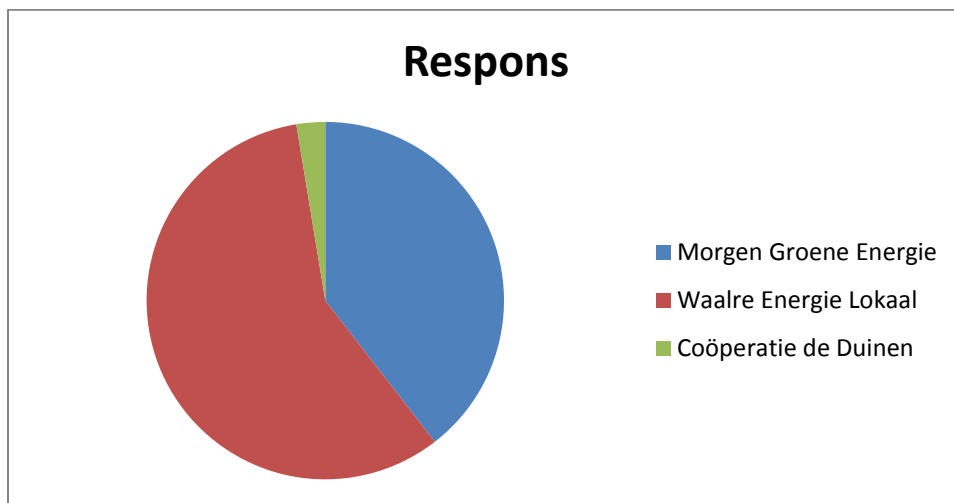
Coöperatie de Duinen

De enquête is ook uitgezet onder zes leden van de nieuwe coöperatie de Duinen, maar daarvan heeft slechts één persoon de enquête ingevuld. Het is om die reden niet mogelijk een conclusie te trekken over het ledenbestand en daarom wordt enkel de respons van de twee energiecoöperaties geanalyseerd.

II. Analyse van de enquête

i. Respons

In totaal is de enquête naar 250 mensen verstuurd. Bij Morgen Groene Energie hebben 21 mensen gereageerd, een percentage van elf procent van de leden. Bij Waalre Energie Lokaal hebben 16 personen de moeite genomen om de enquête in te vullen en bij deze coöperatie ligt de respons zodoende op 34 procent. Hoewel de hoeveelheid ingevulde enquêtes bij Morgen Groene Energie hoger ligt, heb ik bij Waalre Energie Lokaal een hoger percentage leden weten te bereiken en daarom zijn die enquêtes van Waalre Energie Lokaal meer representatief voor alle leden van de energiecoöperatie, terwijl bij Morgen Groene Energie vooral de actieve leden de enquête hebben ingevuld.

ii. Demografie

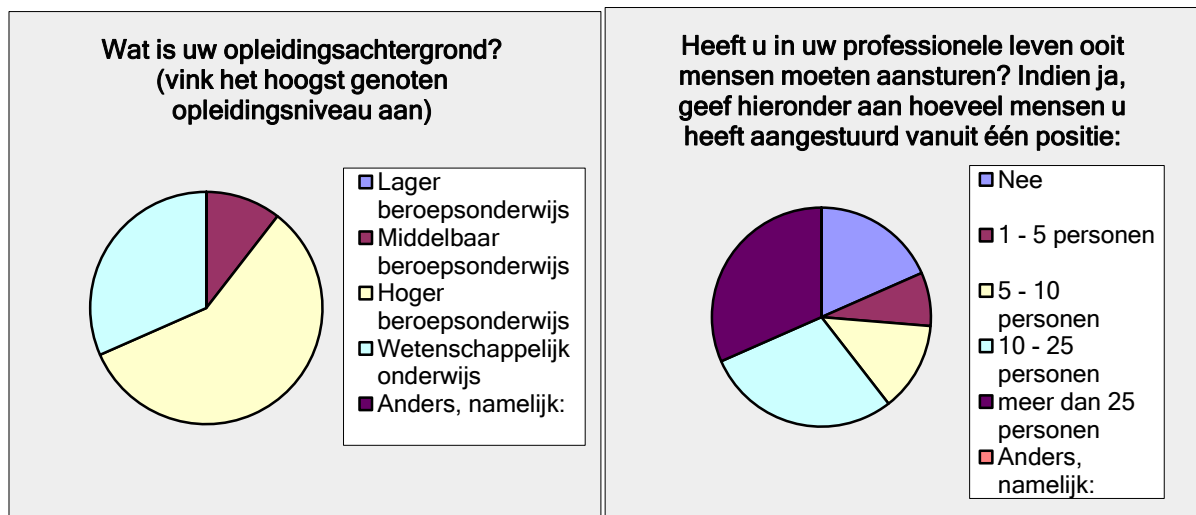
De meest duidelijke overeenkomst is op te merken in de kenmerken van de leden. De meeste respons kwam van mannen van middelbare leeftijd, met een hoog opleidingsniveau. Volgens initiatiefnemer van Morgen Groene Energie Ernst van der Leij bestaat er een verdeling tussen jongere en oudere leden, maar de enquête laat een ander beeld zien. Vrijwel alle leden werden geboren tussen 1940 en 1970. Jongeren tussen 18 en 35 worden amper bereikt door deze coöperatie, net als 75-plussers. Waalre Energie Lokaal bereikt verschillende personen die geboren zijn in de jaren '70, maar ook hier worden geen personen bereikt die jonger zijn dan 30.

De meeste leden waren getrouwd, woonden samen en hadden kinderen. Slechts twee respondenten waren alleenstaand. Ondanks deze huiselijke situatie gaven de meeste leden de enige in het huishouden te zijn die een lidmaatschap had, maar dit is begrijpelijk. Omdat energie maar één

keer geleverd kan worden, is er geen reden voor meer dan één persoon binnen het huishouden om contributie voor het lidmaatschap te betalen.

iii. Opleiding en functie

De leden van MGE zijn hoog opgeleid, maar ook de leden van WEL hebben een goede opleiding mogen ontvangen. Niemand van de leden heeft lager beroepsonderwijs genoten en slechts een klein deel middelbaar beroepsonderwijs. Hoewel de leden van Morgen Groene Energie in totaal beter opgeleid zijn, heeft een erg groot aantal leden bij Waalre Energie wetenschappelijk onderwijs gevolgd, namelijk veertig procent in tegenstelling tot 24 procent van de leden van Morgen Groene Energie. Alleen de Technische Universiteit ligt in de buurt van Waalre en daarom is het bijzonder dat zoveel personen aan een universiteit hebben gestudeerd. De leden hebben ver gereisd voor hun studie of zijn door hun baan in de Waalre en Nuenen terecht gekomen.

Niet alleen hebben de leden een hoog opleidingsniveau genoten, maar veel leden hebben een goede baan en vervullen een leidinggevende functie in het professionele leven. Het aantal coöperatieleden dat ooit meerdere medewerkers heeft moeten aansturen is hoog. Eén persoon heeft de vraag niet beantwoord, maar slechts zeven van de overige 36 respondenten heeft nooit een beroep gehad waarbij hij of zij iemand moest aansturen. Een aanzienlijk hoger aantal heeft meer dan tien personen moeten aansturen en 31,6 procent heeft meer dan 25 personen aangestuurd in zijn professionele leven. Dit vertaalt zich in een goed inkomen dat minstens modaal is en in 23 gevallen zelfs boven modaal. Dit betekent dat bijna zestig procent een bovenmodaal inkomen heeft. Deze energiecoöperaties lijken zodoende niet gericht op zwakkeren in de samenleving. Slechts één persoon gaf aan dat zijn huishoudelijk inkomen beneden modaal was en bij drie anderen was het persoonlijk inkomen beneden modaal. Het is opmerkelijk dat dit drie vrouwen zijn die allemaal een

hbo-opleiding hebben gevolgd. Daarentegen werken deze vrouwen niet fulltime en als zodanig komen zij niet snel aan het bruto modaal inkomen. Hun huishoudelijke inkomen is echter wel modaal of bovenmodaal.

De bestuursleden zijn in de regel personen die al ervaring hebben met bestuurswerk of het aansturen van mensen, omdat ze een leidinggevende functie bezitten. Ze hebben 10 tot 25 personen of zelfs meer dan 25 mensen aangestuurd en hebben minimaal hoger beroepsonderwijs gevolgd. Daarentegen verschilt de beroepssituatie wezenlijk. Van de acht bestuursleden die hebben gereageerd, zijn drie personen parttime aan het werk, drie anderen fulltime werkzaam en de laatste twee zijn gepensioneerd. Het is dus niet van belang hoeveel tijd de bestuursleden hebben; de betrokken leden zijn altijd bereid tijd te investeren in de coöperatie. *“Ik profiteer van mijn lidmaatschap, dus dan wil ik er best energie in steken.”* Een opmerkelijke conclusie kan getrokken worden op basis van het beroep van deze bestuursleden. Alle bestuursleden hebben in het onderwijs ofwel in de overheidssector gewerkt en zijn op de een of andere manier betrokken bij ander vrijwilligerswerk of het verenigingsleven. Burgers met een achtergrond in een maatschappelijke sector lijken eerder geneigd te zijn om een hogere functie te bekleden binnen een dergelijk collectief.

iv. Homogeniteit van het ledenbestand

Het ledenbestand van zowel Waalre Energie Lokaal als Morgen Groene Energie is erg homogeen. Er mag geconcludeerd worden dat de doelstelling van deze energiecoöperaties één specifieke groep mensen bereikt. Hoewel het contributiebedrag van zowel Morgen Groene Energie als Waalre Energie Lokaal bijna te verwaarlozen is, moet er een flinke investering gedaan worden om het huis te voorzien van zonnepanelen. Om een volledig huishouden van zonne-energie te voorzien, moet gemiddeld 6000 euro in zonnepanelen geïnvesteerd worden.¹ Dit geld wordt in de loop der jaren terugverdiend, maar de coöperatieleden van Morgen Groene Energie en Waalre Energie Lokaal moeten altijd in staat zijn om een dergelijk hoog bedrag te investeren. Hoewel vaak gedacht wordt dat jongeren weinig betrokken zijn de samenleving, is de hogere gemiddelde leeftijd bij deze energiecoöperaties geen aanduiding dat jongeren niet betrokken zijn bij duurzaamheid of groene energie. Een meer steekhoudende verklaring is dat jongeren simpelweg niet voldoende kapitaal hebben om deel te kunnen nemen aan deze coöperatie. Bovendien is het alleen mogelijk om zonnepanelen aan te leggen op een koophuis en voor het 25^e levensjaar kopen er maar weinig jongeren een eigen huis. De hoge financiële injectie die leden moeten doen en de eis voor een eigen huis, sluit jongeren onwillekeurig uit van een lidmaatschap aan deze energiecoöperaties. Ditzelfde geldt voor bejaarden zonder eigen huis of een lager budget, armen in de samenleving, zoals

¹ <http://www.waalreenergielokaal.nl/zonnepanelen/bereken-ie-besparing/>, [geraadpleegd op 27/05/2014]

alleenstaanden en mensen die slechts parttime werkzaam zijn. De koers van een coöperatie bepaalt welke leden de coöperatie krijgt.

De hoge financiële injectie die vereist is van de leden, verklaart tevens waarom deze collectieven juist in kleine Brabantse dorpen opkomen. Waalre en Nuenen zijn erg welvarend dorpen en Nuenen is zelfs de rijkste gemeente in Noord-Brabant. Dit beïnvloedt uiteraard het ledenbestand van een dergelijk collectief. In de Eindhovense wijken Blixembosch en Zonnegracht hebben minder mensen de mogelijkheid om zoveel geld te besteden, waardoor de Morgen Groene Energie in Eindhoven zonneparken gaat bouwen. Leden die niet in staat zijn om zonnepanelen op hun huis te leggen, kunnen in dit zonnepark een kleiner aantal panelen kopen. Dat kan slechts één zonnepaneel zijn, waardoor leden een minder hoge uitgave hoeven te doen, maar toch mee kunnen werken aan de verduurzaming van de samenleving en het financiële voordeel krijgen. De coöperatie is echter nog bezig met de bouw van dit project, waardoor vooral rijkere leden nu bij het collectief betrokken zijn.

Overigens gaf niemand bij Morgen Groene Energie aan dat hij of zij een financiële investering had moeten doen om lid te worden van de coöperatie, terwijl een groot deel zich wel bewust was van de contributie die zij moesten betalen. Wellicht is het contributiebedrag voor de leden, €0,50 cent, te verwaarlozen en telden ze dit niet mee in de vraag. Bij Waalre Energie Lokaal – waar het contributiebedrag €3,50 per maand bedraagt – gaf slechts 44 procent aan dat ze een financiële bijdrage had moeten leveren. Het contributiebedrag is bij deze initiatieven dusdanig laag, dat de leden het niet meetellen.

v. Betrokkenheid

De meeste leden besteden niet veel tijd aan hun organisatie. Bestuursleden en ondersteunende leden investeerden vaak nog één tot twee dagen per maand aan het collectief, maar van de gebruikers besteedde niemand meer dan een halve dag per maand aan het collectief. Dit is twee derde van het aantal respondenten en waarschijnlijk een veel groter deel van het totale ledenbestand van de coöperaties, omdat vooral de actieve leden deze enquête hebben ingevuld. Dit lijkt enerzijds weinig interesse en betrokkenheid van de leden bij het collectief te suggereren, omdat een lage ledenbetrokkenheid het voortbestaan van de coöperatie kan bedreigen. Lage betrokkenheid leidt namelijk tot een lagere motivatie van de leden om te investeren – financieel of anderzijds – in de coöperatie en zonder investering van de leden kan een coöperatie niet overleven.² Toch lijkt het niet zo te zijn dat de leden van deze energiecoöperaties niet betrokken zijn bij het voortbestaan van de coöperatie. De meeste leden vertrouwden er simpelweg op dat de coöperatie ook draaiende geworden kon houden zonder dat ze hier veel tijd aan hoefden te besteden. Tegelijkertijd waren de

² R.C.J. Galle e.a., *Handboek coöperatie* (Amstelveen 2010), 360.

meeste leden best bereid meer tijd te besteden aan de coöperatie. Tijdens de interviews gaven alle bestuursleden aan dat ze meer hulp nodig hadden van de leden, terwijl de geïnterviewde gebruikende leden juist aangaven best bereid te zijn meer te doen voor de coöperatie. Een gebruikend lid: *“Het mag niet zo zijn dat een klein bestuur de hele boel regelt. Bij een coöperatie moet het gedrag zodanig zijn dat je het met elkaar doet. Voor leden zou dit moeten betekenen dat je niet alleen kunt zitten en luisteren. Er zijn een hele hoop mensen met competenties, maak daar als bestuur op een meer dwingende manier gebruik van.”*

De meeste leden zijn betrokken geraakt bij het initiatief via de media. Enkele bestuursleden zijn gevraagd of via hun netwerk verweekeld geraakt bij de coöperatie, maar de pers speelt een grote rol. Door de populariteit van moderne energiecoöperaties, zijn dergelijke initiatieven regelmatig beschreven in regionale of lokale kranten en dit heeft mensen overgehaald. Beide coöperaties hebben een uitgebreide website, maar slechts één persoon van de 37 respondenten vond toegang tot de coöperatie via de website. Andersom gaven de interviewkandidaten aan dat ze vaak andere geïnteresseerden over wisten te halen nadat ze zelf zonnepanelen hadden genomen. *“Bij ons liggen de panelen goed in de loop, dus ze komen vaak naar voren in een conversatie en ik weet dat sommige mensen op basis daarvan zelf ook zonnepanelen hebben aangeschaft.”*

Mond-tot-mondreclame en positieve berichtgeving spreekt leden schijnbaar meer aan. Bij zorgcoöperaties blijken mensen het snelste een lidmaatschap af te nemen wanneer ze persoonlijk aangesproken worden.³ Bij energiecoöperaties lijkt dit nauwelijks beter te werken dan een onpersoonlijke advertentie of nieuwsbericht. Dit wordt verklaard door de aanzienlijke kosten van een zonnepaneel. Een zonnepaneel is nooit een impulsaankoop. Het lijkt aannemelijk dat veel van de leden eerst naar een informatieavond gaan voordat ze de beslissing nemen om de zonnepanelen aan te schaffen en deze worden in lokale informatieblaadjes aangekondigd.

Daarbij moet de kanttekening gemaakt worden dat veel van de huidige leden vooraf al bezig waren met duurzaamheid en groene energie, waardoor deze personen zich sneller aangesproken voelden door onpersoonlijke informatie over een collectief dat zich richtte op duurzaamheid. De meeste respondenten waren op politieke wijze betrokken bij de samenleving, maar bijna een kwart was al op vrijwillige basis bezig met duurzaamheid. Slechts tien respondenten van het totaal aantal respondenten waren geen lid van een vereniging en verrichten geen vrijwilligerswerk. Enerzijds lijken coöperaties zodoende vooral leden aan te trekken die toch al bij het milieu betrokken zijn en dit zou een risico kunnen zijn voor energiecoöperaties. Anderzijds bestaan deze energiecoöperaties nog niet zo lang en het klinkt aannemelijk dat een bepaald collectief in de eerste plaats burgers bereikt die geïnteresseerd zijn in het onderwerp en daarnaast al betrokken zijn bij het maatschappelijk leven via

³ Provinciale Raad voor de Volksgezondheid en Maatschappelijke Zorg in Noord-Brabant, *Terug naar de menselijke maat. Vermaatschappelijking in toekomstperspectief* ('s Hertogenbosch 2006) 42

vrijwilligerswerk. Een lidmaatschap van een burgercollectief is dan niet zo'n grote stap. Als de coöperatie groeit en meer naamsbekendheid krijgt, worden ook personen bereikt die minder bezig zijn met energie en een minder belangrijke rol inneemt in de samenleving.

vi. Onderling contact

Voor de leden was de mogelijkheid om samen met anderen een doel te bereiken van grote betekenis. Dit is een opmerkelijke motivatie omdat de leden weinig tijd besteden aan hun collectief en als zodanig amper andere leden bij naam kennen. Van alle respondenten gaven 28 personen aan nauwelijks andere leden te kennen en niet eens te weten hoeveel leden de coöperatie heeft. Bij Morgen Groene Energie wisten zeven mensen hoeveel leden de organisatie had, bij WEL waren dit slechts drie respondenten. Dat is erg weinig. Beide coöperaties hebben nog niet veel ledenvergaderingen gehad, maar toch is hier een rol weggelegd voor het bestuur. Veel leden gaven aan graag meer contact te hebben: *“Je ontmoet elkaar bijna nooit. Ik denk dat er meer met de leden gedaan moet worden.”* Meer contact zou er zelfs toe kunnen leiden dat meer leden een actievere rol oppakken binnen de coöperatie.

Het is opmerkelijk dat de leden ondanks het gebrekkige onderlinge contact in de enquête aangaven dat ze hun netwerk wel hebben vergroot. Bij Waalre Energie Lokaal ervoer 37,5 procent een uitbreiding van het netwerk en bij Morgen Groene Energie heeft zelfs twee derde van de leden een uitbreiding van het netwerk opgemerkt. Natuurlijk hebben vooral actieve leden dit ingevuld, maar 72 procent van diezelfde leden gaf in de enquête aan nauwelijks andere leden kennen. Hieruit mag geconcludeerd worden dat leden elkaar graag willen leren kennen en met anderen willen praten over hun lidmaatschap. Die mogelijkheid moet het bestuur bieden. Beide organisaties plannen slechts één tot twee vergaderingen per jaar, maar buiten die vergaderingen komen alleen de bestuursleden soms bij elkaar. *“Informatie van medeleden over technische beslissingen die zij hebben gemaakt, geven mij betrouwbare informatie over beslissingen die ik zelf wil maken”.*

Ondanks die onderlinge onbekendheid, reageerden vrijwel alle leden positief op de vraag in hoeverre hun motieven gedeeld zouden worden door andere leden van de coöperatie. Er lijkt eveneens een groot vertrouwen te bestaan bij de leden van deze coöperaties dat het onderlinge contact nog wel zal komen, zelfs al bestaat dit nu nog niet. *“Je neemt toch met zijn allen deel aan een nieuwe ontwikkeling.”*

vii. Motieven

Hoewel in dit onderzoek slechts twee energievoöperaties met elkaar vergeleken worden, hebben ook andere onderzoeken bepaald wat de redenen waren voor burgers om zich aan te sluiten bij coöperaties. Astrid Huygen, Erik van Marissing en Hans Boutelier kwamen in hun onderzoek voor het

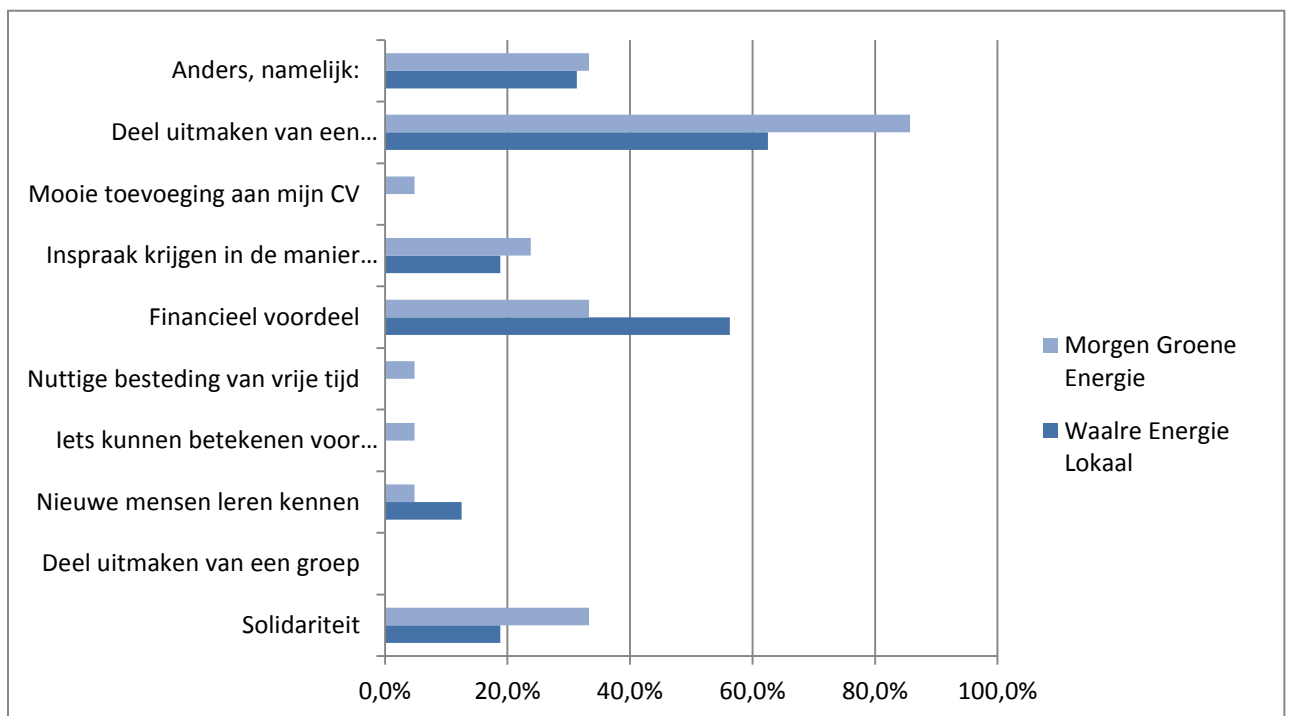
Verwey Jonker Instituut tot de volgende voorwaarden die zelforganisatie aanwakkeren, namelijk een aanwezige ruimte en context, de mogelijkheid om te kunnen aanhaken, een *sense of belonging*, begrenzing en vertrouwen.⁴ Omdat de geënquêteerde coöperaties binnen dezelfde sector opereren en dezelfde demografie bereiken, lijkt het aannemelijk dat de leden dezelfde redenen zouden aandragen om lid te worden van de coöperatie. Het is interessant om te zien in hoeverre de motieven van leden van energiecoöperaties met elkaar overeenkomen, maar ook of ze overeenkomen met de algemene motivaties die blijkbaar zelforganisatie stimuleren.

A. Aanhaken

Bij een energiecoöperatie lijkt winstbejag het meest aannemelijke motief te zijn voor burgers om lid te worden van de coöperatie. Toch staat niet financieel voordeel, maar het deel uitmaken van een nieuwe ontwikkeling bij de leden van beide coöperaties met afstand bovenaan. *“Ik wil bijdragen aan de noodzakelijke energietransitie”*, wordt aangegeven als een motief om lid te worden van Morgen Groene Energie. Daarnaast is het gemakkelijk aanhaken bij gelijkgestemden. *“Een coöperatie helpt me om de juiste mensen te ontmoeten en het is vertrouwt.”*

De leden zijn zich er goed van bewust dat collectief inkopen een groot financieel voordeel oplevert. Een energiecoöperatie is boven alles een collectief dat financieel voordeel weet te verbinden aan de mogelijkheid om met anderen een duidelijk doel te bereiken. Daarentegen was financieel voordeel voor de coöperatielieden van WEL beduidend belangrijker dan voor de leden van MGE. Eén van de leden Waalre Energie Lokaal: *“Als ik twintig jaar nodig heb om mijn zonnepanelen terug te verdienen doe ik het niet. Het plaatje nu is zeven jaar en dat is acceptabel.”* Bij Morgen Groene Energie kozen de leden in de enquête voor meer idealistische motieven en gaven ze pas in het persoonlijke gesprek toe dat financieel voordeel een rol speelde. *“Natuurlijk speelde het financiële aspect mee, maar dit was niet doorslaggevend.”* Bij Morgen Groene Energie hadden meerdere personen niets gemerkt van hun financiële voordeel, maar toch bleven ze achter de coöperatie staan. Dit strookt met het verschil in motieven. Bij Waalre Energie Lokaal is financieel voordeel het voornaamste motief en zijn ideologische redenen ondergeschikt. Aanhaken is hier geen belangrijk doel. Bij Morgen Groene Energie was aanhaken echter één van de belangrijkste motivaties en de respondenten steunden op meerdere manieren de coöperatie.

⁴ A. Huygen, E. van Marissing, H. Boutelier, ‘Zelforganisatie in de netwerkmaatschappij’, in: *Conditie voor zelforganisatie (Utrecht 2012)* 33 – 35.

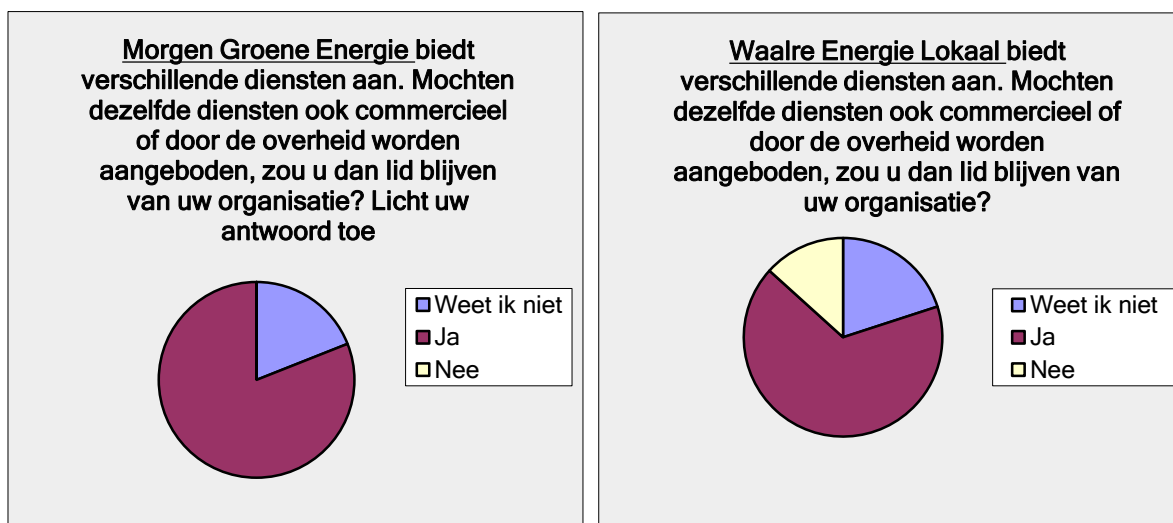

B. Vertrouwen

Leden kregen in de enquête de kans aan te geven of ze lid zouden blijven van de coöperatie wanneer dezelfde diensten aangeboden zouden worden door een overheidsinstantie of commerciële organisatie. Het valt op dat geen enkel lid bij Morgen Groene Energie aangaf zeker het lidmaatschap op te zeggen. Dit suggereert een hoge mate van trouw aan de coöperatie. Er was echter een klein groepje dat zou twifelen. De toelichting die mensen gaven suggereert een angst dat de opzet van het collectief teveel verandert in de toekomst, waardoor burgers zich niet langer verbonden voelen bij de coöperatie. De angst in de eerste plaats gericht tegen grootschaligheid. Leden vinden het hier heel belangrijk dat energie lokaal wordt opgewekt en hebben ook veel ideeën over nieuwe manieren om energie op te wekken. Ze zijn niet slechts betrokken bij de coöperatie, maar ook bij de doelstelling die de coöperatie uiteindelijk wil bereiken. *“Als de coöperatie alleen maar bezig zou zijn met zonnepanelen en verder niets doet, zou ik geen reden meer weten om lid te blijven. Een coöperatie moet ook gebruikt worden om nieuwe ideetjes uit te proberen. Je moet een wisselwerking houden met de leden om het spannend te houden.”*

Bij Waalre Energie lijken de leden minder trouw aan hun collectief te zijn en minder vertrouwen te hebben in hun medeburgers. *“Ik heb niet zonder meer vertrouwen in medeburgers. Als ik kijk naar de manier waarop een particulier hier in Waalre glasvezel heeft geïntroduceerd, dan heeft dat niet uitgeblonken in daadkracht. Het was één grote puinhoop.”* In totaal zouden twee personen

meteen hun lidmaatschap opgeven en nog drie personen twijfelen. Deze vijf leden begrijpen niet langer welke voordelen zij behalen uit hun lidmaatschap nu ze zonnepanelen hebben aangeschaft. Energiecoöperatie Morgen Groene Energie biedt de leden meerdere diensten en voordelen, maar bij WEL is hier geen sprake van. Verschillende leden kochten enkel uit financiële redenen zonnepanelen bij deze coöperatie en deelden de idealistische ideeën van het bestuur niet. Dit leidt nu tot problemen. *“Mijn gevoel zegt dat WEL uit ideologisch oogpunt is ontstaan, maar het moet nu wat professioneler worden. Op dit moment staat WEL behoorlijk negatief op de bank en dat moet je zo snel mogelijk positief weten te maken.”*

Hoewel de leden van Morgen Groene Energie de idealistische doelen van de initiatiefnemers delen, betekent dit geenszins dat de gewone leden niet kritisch kijken naar de coöperatie. *“Ik zou de stekker uit mijn lidmaatschap trekken, wanneer er iets zou gebeuren waar ik echt niet mee geassocieerd zou willen worden. Bijvoorbeeld een schandaal; iets waar ik principieel tegen zou zijn.”* Ook de kleinschaligheid wordt niet altijd als positief gezien. *“Een goed bestuur is essentieel. Vooral in een klein dorp is vriendjespolitiek een reële kans.”*

Tegelijkertijd zorgde deze nabijheid voor meer vertrouwen in de energie die opgewekt was. *“Ik krijg wel eens de vraag: komt er andere stroom uit mijn stopcontact? Daar ga ik dan op in.”* Het lijkt niet slechts een mogelijkheid te zijn om in de eigen omgeving iets te kunnen regelen, maar ook onvrede over de bestaande organisaties. Deze commerciële organisaties zijn vaak niet langer in staat te voldoen aan de hoge eisen die de klanten aan hun producten stellen, zeker nu de schandalen in zowel overheidsinstanties als commerciële bedrijven de burgers om de oren vliegen. *“Er bestaat een kloof tussen de klant en de burger”*. In de enquête was wantrouwen of onvrede over het bestaande aanbod geen optie, maar tijdens de interviews bleek een veel groter vertrouwen te bestaan tussen burgers onderling en minder in professionele bedrijven, omdat die niet zo gemakkelijk in de gaten

gehouden kunnen worden. *“Wanneer iemand van Essent me een vergelijkbaar aanbod zou doen, zou ik hem niet geloven. Als het te mooi om waar te zijn lijkt, zal het ook wel niet waar zijn,”* aldus één van de geïnterviewden. Grote organisaties zijn anoniem en daarom minder te vertrouwen. Zelfs in deze coöperaties, waar de leden weinig onderling contact hebben, kennen de gewone leden de bestuursleden. Het is duidelijk wie er aangesproken moet worden bij het ontstaan van problemen en daarom is de informatie van deze burgercollectieven betrouwbaarder. *“De betrokkenheid van leden bij een coöperatie en het feit dat je je gedachtes kunt delen met mensen die dezelfde instelling hebben, trekt je over de streep. Er zijn vergelijkbare initiatieven van de overheid en andere instanties, maar die trekken me toch minder.”* Dit gold zowel voor leden van Waalre Energie Lokaal als voor de leden van Morgen Groene Energie en het is een motief dat ongetwijfeld eveneens bij andere collectieven meespeelt. *“Ik denk dat het belangrijk is dat deze coöperatie van onderaf is opgericht. Hier bestaan ook valkuilen bij, maar ik denk zeker wel burgers elkaar makkelijker motiveren.”* In een coöperatie kunnen leden gemakkelijker betrouwbare informatie delen en de leden kunnen het bestuur en elkaar aanspreken op fouten. Dit geeft leden meer vertrouwen in collectieven.

Tegelijkertijd wordt er enorm gevreesd voor de toekomst van energievoöperaties, omdat ze zo hard groeien en op steeds meer plekken opkomen. Op korte termijn ziet men enkel positieve gevolgen voor de coöperatie, maar er zijn weinig leden die werkelijk vertrouwen hebben in het voortbestaan van een energievoöperatie op lange termijn. Verschillende leden geloven niet dat de energievoöperaties in staat zijn te strijden tegen de grote, commerciële energiemaatschappijen. *“In de toekomst zal er een oorlog komen met de grote energiemaatschappijen. Nu stellen wij nog niets voor, maar wanneer dat verandert en kolencentrales gesloten moeten worden omdat energiemaatschappijen zelf niet meer uit de financiën komen, komen ze wel in opstand tegen ons.”* Het samengaan van de verschillende energievoöperaties wordt aangedragen als een oplossing, maar dit contrasteert tegelijkertijd met de behoefte van mensen om op kleine schaal een verandering teweeg te brengen.

Ook in de overheid heeft men niet veel vertrouwen, vooral omdat er nu nog een financieel voordeel te behalen valt met het installeren van zonnepanelen. *“De grote energiemaatschappijen weten misschien de politiek zodanig te manipuleren dat het een stille dood sterft.”* Teveel bemoeienis van de overheid zal ertoe leiden dat de kosten van de coöperatie stijgen. In dat geval wordt de coöperatie niet langer op dezelfde manier gewaardeerd. Bovendien zorgt overheidsbemoeienis voor een sterk verminderde betrokkenheid van de leden. *“Als de regering het van bovenaf oplegt, zijn mensen niet betrokken en worden laks. ‘Waarom zou ik iets organiseren, want de overheid regelt het toch?’ Dat komt nog een beetje vanuit vroeger, de regering was te betuttelend.”*

Het lijkt erop dat de energievoöperaties vaak opgericht worden uit wantrouwen richting de traditionele instituten. De andere kant van de medaille is natuurlijk meer vertrouwen in burgers

onderling. Echter, slechts twee geïnterviewden gaven duidelijk aan dat ze lid waren geworden omdat ze meer vertrouwen hadden in de medeleden. Een mogelijkheid om de transparante coöperatie in de gaten te houden en duidelijke informatie van de bestuursleden en de aanwezige technici was vooral belangrijk.

C. *Sense of belonging*

Naast de motieven om lid te worden, hebben de leden ook aan moeten geven welke beloning zij ontvangen voor hun lidmaatschap. Hier is een duidelijk verschil te merken tussen de twee coöperaties. Hoewel ook bij Waalre Energie het bijdragen aan de directe omgeving, de samenleving en de toekomst van belang is, kiezen de meeste mensen hier voor de toegang tot goedkope financiële diensten als de meeste belangrijke beloning. Bij Morgen Groene Energie koos slechts één persoon voor financieel voordeel als de belangrijkste beloning. De aantrekkingskracht van inspraak is bij Morgen Groene Energie beduidend hoger dan bij Waalre Energie Lokaal. Eerder werd opgemerkt dat de leden van Waalre Energie minder idealistische motieven hadden en dit is ook zichtbaar bij de beloning die zij ontvangen. Dit strookt bovendien met beweringen van Andries Mulder en Ernst van der Leij. Ze zeggen dat de leden van MGE veel meer betrokken zijn bij het collectief en uit zichzelf met ideeën komen. Tijdens de interviews gaven de leden te kennen dat minder gebruik van fossiele brandstoffen belangrijk was en dat Morgen Groene Energie bezig zou moeten blijven met het bedenken van nieuwe manieren om energie op te wekken. Financieel voordeel is voor de leden van Morgen Groene Energie zeker van belang, maar alleen voor financieel voordeel heeft het geen nut om lid te worden van Morgen Groene Energie, omdat ook niet-leden zonnepanelen kunnen afnemen. *“Het gaat altijd om de centen, maar ik ben ook lid omdat het goed voelt.”* Voor de leden van Morgen Groene Energie is het gevoel erg belangrijk. Ze willen ergens bijhoren en het gevoel hebben dat ze een verschil maken in de samenleving. *“Ik denk dat ik zelf nauwelijks of geen invloed heb, maar het kost mij niet meer energie om zonnepanelen te gebruiken en het zou ideaal zijn als we allemaal een steentje zouden bijdragen zodat het dadelijk niet meer uitmaakt of de gaskraan van Rusland open of dicht staat.”* Bij Waalre Energie is de voornaamste beloning echter economisch, omdat de leden niet betrokken worden bij een duidelijk doel waar de coöperatie naartoe werkt.

Beloning Waalre Energie Lokaal	1	2	3	4	5
Waardering van uzelf / uw familie	5	2	3	2	0
Waardering van andere deelnemers aan uw organisatie	2	4	2	4	0
Versterking gemeenschapsgevoel	3	3	2	4	1
Bijdragen aan de leefbaarheid van uw directe omgeving	3	2	2	4	2
Bijdragen aan een betere samenleving	2	2	3	4	2

Bijdragen aan de toekomst van uw kinderen	2	2	5	2	2
Financiële zorg bij anderen wegnemen	5	3	5	0	0
Bijdragen aan continuïteit van bedrijven van mijn medeleden	8	4	1	0	0
Andere leden van uw organisatie helpen	5	2	4	2	0
Financieel voordeel	2	3	4	2	2
Uitbreiding netwerk	5	3	3	2	0
Toegang tot bepaalde goederen/diensten tegen relatief lage kosten	2	2	1	3	4
Gehoord worden/inspraak hebben	6	2	3	1	1

Beloning Morgen Groene Energie	1	2	3	4	5
Waardering van uzelf / uw familie	6	3	6	2	2
Waardering van andere deelnemers aan uw organisatie	7	5	5	1	2
Versterking gemeenschapsgevoel	2	5	5	8	0
Bijdragen aan de leefbaarheid van uw directe omgeving	1	1	4	9	6
Bijdragen aan een betere samenleving	0	1	3	7	10
Bijdragen aan de toekomst van uw kinderen	2	2	2	6	9
Financiële zorg bij anderen wegnemen	12	7	1	0	0
Bijdragen aan continuïteit van bedrijven van mijn medeleden	12	4	4	0	0
Andere leden van uw organisatie helpen	6	3	6	4	1
Financieel voordeel	2	5	5	8	0
Uitbreiding netwerk	3	6	4	5	1
Toegang tot bepaalde goederen/diensten tegen relatief lage kosten	4	5	4	6	1
Gehoord worden/inspraak hebben	4	3	3	10	0

viii. Doelstelling

Tot op grote hoogte sluiten leden van energiecoöperaties zich om dezelfde redenen aan als bij andere vormen van zelforganisatie. Toch zijn er tussen de twee energiecoöperaties grote verschillen op te merken, zoals hierboven is opgevallen. Bij Morgen Groene Energie is solidariteit en de ontwikkeling zelf van belang, terwijl voor de leden van Waalre Energie Lokaal vooral financiële voordelen de doorslag gaven. Dit kan verklaard worden door de verschillende doelstellingen die de coöperaties proberen te bereiken, zoals ook eerder al werd aangegeven. Omdat Waalre Energie Lokaal maar één dienst aanbiedt die slechts eenmaal kan worden ontvangen, blijven mensen niet op dezelfde manier geïnteresseerd. In Nuenen is financieel voordeel van belang, maar de leden worden betrokken bij het doel. De leden weten dat fossiele brandstoffen opraken en dat het nodig is dat meerdere mensen overstappen op groene energie. Morgen Groene Energie wil in de eerste plaats 20.000 mensen over laten stappen op groene energie en de leden begrijpen hier de noodzaak van. Waalre Energie Lokaal mist een dergelijke doelstelling en leden zijn dus minder zeker over het nut van hun lidmaatschap zonnepanelen hebben afgenomen. Waalre Energie Lokaal profileert zich als

een coöperatie die door voor meerdere leden te spreken een vuist kan maken wanneer er iets mis gaat. Dit is echter niet overtuigend voor de leden. *“Wanneer heb ik nu contact met mijn energiemaatschappij? Misschien één keer per jaar.”*

Een tweede mogelijke verklaring is de mate waarop leden inspraak hebben bij dit collectief. Inspraak is niet bepaald van belang voor de leden van Waalre Energie Lokaal, terwijl de helft van de respondenten van Morgen Groene Energie de mogelijkheid tot inspraak erg waardeert. Dit past bij het gedachtegoed van een coöperatie, waarbij ieder lid het recht heeft op mee te beslissen. Bij een coöperatie moet een democratisch bestuur bestaan, waarvoor geldt: *one man, one vote*.⁵ De mogelijkheid om niet enkel te bepalen in welke richting het collectief zich beweegt, maar ook zelf ideeën te kunnen aandragen en een rol te spelen in de algemene ontwikkeling naar een groenere samenleving beviel de meeste leden.

⁵ W.J.J. van Diepenbeek, *De coöperatieve organisatie. Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel* (Delft 1990) 13.

III. Aanbeveling

Naar aanleiding van deze analyse kunnen vier aanbevelingen gedaan worden over de manier waarop geworven moeten worden en op welke wijze coöperaties kunnen zorgen dat leden (op langere termijn) betrokken blijven.

- Goede mond-tot-mondreclame, succesvolle projecten die worden beschreven in de media en duidelijke informatie zijn de beste manieren om mensen te bereiken. Vanwege het hoge bedrag dat geïnvesteerd moet worden, vertrouwen mensen in de eerste plaats op duidelijke, concrete informatie, bij voorkeur van een persoon met technische kennis. Social media, internet en advertenties zijn veel minder effectief.

- Formuleer een goede doelstelling die zich over een lange periode uitstrekt. Enkel financieel voordeel door collectief inkopen is niet voldoende wanneer een coöperatie een product aanbiedt dat slechts één keer gekocht wordt. Zorg daarbij dat leden zich goed bewust zijn van de rol die zij spelen bij het bereiken van deze doelstelling.

- Probeer niet te snel te groot te worden. Bestuurders moeten ervoor waken om in hun enthousiasme de achterban niet voorbij te lopen. Grootschaligheid wordt door de meeste leden namelijk als een gevaar gezien. Hoe kleinschaliger, hoe beter. Juist de mogelijkheid om mee te praten in het bestuur van een coöperatie, het bestuur te kunnen aanspreken op problemen en inzicht te hebben in de financiële situatie, overtuigt coöperatieleden om lid te worden en te blijven van de coöperatie. *“Mensen zijn kritisch en hebben geen vertrouwen meer in de politiek en commerciële organisaties. Door het zelf te doen weten ze in ieder geval zeker wat er gebeurt.”* En ook: *“Het mooie aan een coöperatie is de gelijkheid en transparantie.”* Coöperaties moeten er zeker voor zorgen dat er altijd een rol blijft bestaan voor de gewone leden.

- Vraag de leden heel concreet om hulp. Mensen willen niet langer stil in hun stoel blijven zitten en voelen zich betrokken bij de coöperatie. *“Ik wil graag mijn steentje bijdragen.”* Wanneer het echter niet gevraagd wordt, gaat slechts een te verwaarlozen van het ledenbestand een actieve rol spelen bij de energiecoöperatie. De meeste leden begrijpen dat een coöperatie betekent dat leden een rol moeten spelen in de organisatie en ze zijn bereid om het bestuur te helpen. Maar het moet gevraagd worden. *“Mensen hebben het heel druk, dus ze bieden het niet uit zichzelf aan.”* Daar staat tegenover dat de mensen enkel bereid zijn te helpen binnen onderdelen waar hun interesse ligt, bijvoorbeeld techniek, administratie of voorlichting. Om ieder lid zijn eigen specifieke kwaliteiten heeft, zal dit een coöperatie helpen om te overleven.

II. Thesis

De actieve burger.

Een vergelijkend onderzoek naar de drie golven van burgercollectieven in Noord-Brabant
tussen 1200 en 2014

Inge Jacobs

3711358

Universiteit Utrecht

i.m.j.jacobs@students.uu.nl

02 april 2015

Begeleiders

Jessica Dijkman

Tine de Moor

Anita Boele

Inhoudsopgave

Inleiding.....	Pagina 27 - 33
Hoofdstuk 1: Gilden en meenten.....	Pagina 34 – 44
Hoofdstuk 2: De NCB, de Boerenleenbanken en DELA.....	Pagina 45 – 58
Hoofdstuk 3: MGE, WEL en zorgcoöperatie Helenaveen.....	Pagina 59 – 72
Epiloog.....	Pagina 73 – 75
Bibliografie.....	Pagina 76 - 82

Samenvatting

Energie-, zorg- en wooncoöperaties, Broodfondsen en boeren die samenwerken om sterker te staan in het politieke speelveld; het zijn slechts enkele voorbeelden van de honderden, zo niet duizenden associaties waarin burgers nu samenwerken. In 2014 is nauwelijks te ontkennen dat burgers steeds vaker samen met andere burgers een gemeenschappelijk probleem aanpakken of een gemeenschappelijk doel proberen te bereiken. Dit is echter geen moderne ontwikkeling. Deze studie vergelijkt deze moderne ontwikkeling met de opkomst van ICA's oftewel instituties voor collectieve actie in de middeleeuwen en late negentiende eeuw. Al tweemaal eerder in de geschiedenis organiseerden burgers zich in dergelijke burgercollectieven, waardoor er vaak wordt gesproken over drie golven van burgercollectieven. Maar hierbij wordt niet in overweging genomen dat er onnoemelijk veel verschillen bestaan tussen de diverse burgercollectieven in die drie golven. In hoeverre mag er gesproken worden van drie golven van burgercollectieven? Deze studie zoekt een antwoord op de vraag in hoeverre de collectieven uit de drie golven overeenkomstige eigenschappen hebben, waardoor er sprake is van een vergelijkbare ontwikkeling die al drie keer heeft plaatsgevonden. Op basis van vijf indicatoren worden representatieve collectieven uit de drie golven vergeleken. Hieruit blijkt dat alle onderzochte collectieven zich kenmerken door een besloten toegang, een professioneel, maar autonoom bestuur en een mate van reciprociteit voor alle betrokken leden, zonder te ontkennen dat de vele diverse collectieven tegelijkertijd verschillend zijn.

Inleiding

Op steeds meer plekken in de wereld winnen instituties voor collectieve actie⁶ aan populariteit. Deze zogenaamde ICA's of burgercollectieven zijn associaties die gevormd zijn door een groep personen om bepaalde gemeenschappelijke problemen over een lange periode op te lossen. Dit doen zij door vaste regels af te spreken, wat betreft de toegang tot de associatie, het gebruik van gemeenschappelijke goederen en diensten en het beheer van deze goederen en diensten. In tegenstelling tot andere vormen van collectieve actie gebruiken deze instituties geen gebruik van geweld om hun punt duidelijk te maken, zoals rellen, demonstraties of opstanden.⁷ Nu deze organisatievormen massaal opduiken in de samenleving, is er te spreken van een revitalisatie van burgeractie. Dit suggereert de behoefte van mensen om meer inspraak te hebben in de wijze waarop zaken in het reguliere dagelijkse leven geregeld worden.⁸ Burgers wekken zelf energie op, zorgen voor ouderen en pogen langdurig werklozen weer aan het werk te krijgen. Daarbij vertrouwen mensen niet langer op de overheid of op commerciële organisaties, maar op vrienden, burens en andere burgers uit hun directe omgeving. Niet eerder in de geschiedenis is er op zoveel terreinen sprake geweest van burgers die zelf actie ondernemen.⁹ Blijkbaar stimuleert de huidige samenleving burgeractie.

In de jaren voor 2005 werden nauwelijks nieuwe burgercollectieven waargenomen en daarom lijkt het alsof deze burgercollectieven een nieuw fenomeen in de samenleving zijn. In de media is te lezen dat burgers zich verenigen vanwege de stijging van de gemiddelde leeftijd en de nadelige gevolgen van deze vergrijzing, de krimp op het platteland terwijl de steden groeien en het plaatsvinden van vermarkting, waardoor kleine organisaties de afgelopen jaren failliet zijn gegaan of juist vanuit efficiencyoverwegingen moesten fuseren tot grote instellingen.¹⁰ Momenteel heeft men meer

⁶ T. de Moor, *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (Utrecht 2013) 6.

⁷ 'What are institutions for collective action?' <http://www.collective-action.info/introduction> (geraadpleegd op 28 maart 2015).

⁸ M. Oude Vrielink, I. Verhoeven, 'Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid', *Beleid en Maatschappij* 38:4 (2011) 378; C. Gijssels, A. Coates en P. Deneffe, *Coöperatieve antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Leuven 2011) 17.

⁹ R.C.J. Galle e.a., *Handboek coöperatie* (Amstelveen 2010) 69; J. Van Zuylen, F. Kuijper, C. Cruijnsen (red.), *Burgercoöperaties in opkomst. Tijdschrift over de veranderende relatie tussen samenleving en overheid* (november 2013) 16 & 17. Onno van Bekkum onderzocht het aantal burgercollectieven voor een eenmalige publicatie van Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, in samenwerking met het Netwerk Platteland.

¹⁰ J. van Liere, 'Marktfalen stimuleert oprichting coöperaties', (13 september 2014) http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/PRE_Marktfalen-stimuleert-oprichting-cooperaties_Nieuwe-Oogst.pdf (geraadpleegd op 17 februari 2015); A. Boele, De Moor, T., Harkes, D., 'Vergrijzing kan ook motor zijn voor vernieuwende burgercollectieven', (11 september 2014) <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/09/11/vergrijzing-als-motor-voor-vernieuwende-burgercollectieven/> (geraadpleegd op 18 maart 2015); W. Vermeersch, 'De revival van de coöperatie', (5 juli 2013) <http://derefactie.be/cm/vrtnieuws/opinieblog/opinie/1.1670391> (geraadpleegd op 18 maart 2015).

vertrouwen in lokale, persoonlijke initiatieven dan in landelijke politieke besluiten.¹¹ Historisch onderzoek weerlegt echter dat dit een moderne ontwikkeling is. Dit is namelijk al de derde golf van burgercollectieven; ook in de late middeleeuwen en in de late negentiende eeuw werkten burgers actief met elkaar samen in vergelijkbare associaties om hun levens te vergemakkelijken.

Op het eerste gezicht verschillen de collectieven veel van elkaar. In de eerste golf verenigden ambachtslieden, handelaren en landbouwers zich in gilden of in meenten. Hoewel de collectieven eeuwenlang succesvol waren, verdwenen ze aan het einde van de achttiende eeuw uit de Nederlandse samenleving. Het betekende echter nog lang niet het einde van burgeractie, want honderd jaar later keerden burgercollectieven alweer terug in de samenleving en ontstond de tweede golf. In die tweede golf waren er burgercollectieven te vinden in veel meer verschillende sectoren dan in de eerste golf. Bovendien hadden de collectieven vaak andere doelstellingen dan de collectieven uit de eerste golf en waren de belangen die ze behartigden veel minder breed dan de belangen die collectieven uit de eerste golf behartigden. Deze golf eindigde na de Tweede Wereldoorlog. Vaak wordt de opkomst van de verzorgingsstaat aangedragen als verklaring voor het einde van deze golf.¹² Opnieuw was dit slechts een tijdelijke mindering van de organisatiedrang van burgers. Sinds 2005 groeit het aantal burgercollectieven elk jaar exponentieel.¹³ In de tweede golf richtten deze collectieven zich al op beduidend meer terreinen dan in de eerste golf en in de huidige tijd ontstaan er collectieven op vrijwel elk denkbare terrein, zoals zorg, welzijn, energie, wonen en transport.¹⁴ Een gevolg hiervan is dat de collectieven nu vaak nog maar één doel hebben en ze behartigen nog minder belangen dan in de tweede golf.

Het bestaan van burgercollectieven intrigeert historici en sociologen. Zij willen graag weten waarom deze collectieven ontstaan, wanneer ze precies succesvol worden en hoe zich ze kenmerken. Academics trekken andere conclusies over de ontstaansredenen en kenmerken op basis van de golf die ze onderzoeken of op basis van de specifieke karakteristieken van het collectief waar de academicus naar kijkt. Academics gaan er ofwel vanuit dat de golven te vergelijken zijn zonder dit toe te lichten of ze onderzoeken maar naar één golf omdat ze veronderstellen dat de golven geen overeenkomsten hebben, hoewel academics het doorgaans wel eens zijn over de aanname dat er drie golven van burgercollectieven bestaan. Op basis van bestaand onderzoek is het dus lastig om te bepalen welke academicus gelijk heeft.

¹¹ G. van den Brink, 'Van religio naar Regio', in: W. van de Donk, *Het nieuwste Brabant* ('s Hertogenbosch 2014) 629 – 632, 630.

¹² J. Uitermark, *Verlangen naar wikipotopia* (Rotterdam 2014) 11.

¹³ De Moor, *Homo Cooperans*, 11.

¹⁴ A. Groen en E. Kooger, *Delen is winst. Naar een coöperatieve samenwerking* (Tilburg 2006) 14.

In de derde golf verklaren verschillende auteurs en de meeste media de opkomst van burgercollectieven als een gevolg van de economische crisis en de gevolgen die dit heeft voor de verzorgingsstaat. Het beangstigt burgers dat de overheid haar sociale verantwoordelijkheden afschuift, terwijl niemand anders die verantwoordelijkheden op zich neemt.¹⁵ In burgercollectieven nemen burgers zelf die verantwoordelijkheid op zich en zo krijgen ze de controle terug. Burgers gaan nu zelf energie opwekken, organiseren zelf hun zorg en regelen hun eigen verzekeringen. Via burgercollectieven maken burgers zich weer nuttig in de samenleving.¹⁶

Niet alle academici zijn het eens met die verklaring. De Spaanse historicus Francisco Beltrán Tapia onderzocht in het artikel 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain' boerencoöperaties uit de tweede golf en hij concludeert dat economische problemen gecorrigeerd kunnen worden door samenwerking tussen burgers. Daarbij kent deze auteur een belangrijke initiërende rol toe aan boeren. Zijn onderzoek wijst uit dat burgercollectieven als eerste in de landbouwsector ontstaan en hij maakt de gevolgtrekking dat boeren snel geneigd zijn om samen te werken in associaties.¹⁷ Voor die bewering is ook in Nederland enige grond: in Noord-Brabant ontstonden de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond en de Boerenleenbanken, in Zeeland ontstond het Welbegrepen Eigenbelang en boeren uit Friesland konden lid worden van de verzekeringscoöperatie Achmea.¹⁸ Volgens Beltrán Tapia veroorzaken economische prikkels de behoefte om samen te werken, maar wordt het ontstaan van collectieven veroorzaakt door het bestaan van een hoog sociaal kapitaal in kleine boerengemeenschappen. Burgercollectieven zijn associaties die ontstaan omdat mensen over een lange periode door het vaststellen van regels een gemeenschappelijk probleem willen oplossen. Het klinkt aannemelijk dat personen in een vergelijkbare beroepsgroep met vergelijkbare problemen geconfronteerd worden en ze samen kunnen oplossen. Bovendien moeten de leden van collectieven langdurig met elkaar samenwerken en daarvoor moet onderling vertrouwen bestaan. Dit bestaat volgens Beltrán Tapia bij boeren, want in plattelandsgemeenschappen bestaan informele regels die alle inwoners van de

¹⁵ De Moor, *Homo Cooperans*, 24 & 25; Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling, *Terugzien is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein* (Den Haag 2013) 9 -12; Dekker, V. 'Coöperaties gedijen in de crisis', (versie 16 maart 2013), <http://www.trouw.nl/tr/nl/5151/Vincent-wil-zon/article/detail/3409483/2013/03/16/Cooperaties-gedijen-in-de-crisis.dhtml>, (geraadpleegd 04 april 2014).

¹⁶ H. Hurenkamp, E. Tonkens en J. Duyvendak, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven* (Amsterdam 2006) 12 – 13.

¹⁷ F.J. Beltrán Tapia, 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain', *European Review of Economic History* 16:4 (2012) 512.

¹⁸ J. Van der Lans en H. Vuijsje, *Lage Landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998* (Den Haag 1998) 107

gemeenschap opvolgen. De auteur is van mening dat mensen nooit langdurig kunnen samenwerken zonder dit sociale kapitaal.¹⁹

De sociaal-economisch historicus Tine de Moor is één van de weinige academici die in haar oratie *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* overeenkomstige ontstaansredenen voor de drie golven vond.²⁰ Ze beweert geenszins dat de geschiedenis zich herhaalt, maar De Moor meent dat burgercollectieven het individu moeten beschermen tegen de markt, omdat er altijd een fase van versnelde ontwikkeling van de vrije markt aan de opkomst van collectieven vooraf gaat. Burgercollectieven zijn een correctiemechanisme op de vrije markt.²¹ In de middeleeuwen kwam dit door de opkomst van een sterk groeiende goederenmarkt en toenemende bevolkingsdruk.²² In de tweede golf werd die ontwikkeling veroorzaakt door de opkomst van het liberalisme. Het liberalisme zorgde voor schaalvergroting en een nadruk op het individualisme, wat in de eerste plaats burgercollectieven natuurlijk niet in hand werkt. Maar zodra de negatieve effecten van teveel schaalvergroting en individualisme op het oppervlak kwamen, wisten burgers elkaar weer te vinden in burgercollectieven.²³ In de laatste golf zorgde een versnelde ontwikkeling van de markt voor overprofessionalisering, privatisering, schaalvergroting en deregulering.²⁴ Sinds 2005 wordt gepoogd de negatieve effecten hiervan teniet te doen. Het kabinet Balkenende II besloot opnieuw de nadruk leggen op de gemeenschap en stimuleerde burgers om zich meer betrokken te tonen bij die gemeenschap.²⁵ Die betrokkenheid bij de samenleving zal onvermijdelijk leiden tot meer samenwerking tussen burgers en De Moor gelooft dat samenwerking de negatieve effecten van de vrije markt tegengaat.²⁶

Maar mag De Moor wel de conclusie trekken dat de collectieven uit de drie golven vergelijkbare ontstaansredenen kennen? Hebben de collectieven überhaupt vergelijkbare eigenschappen? In haar oratie veronderstelt De Moor dat de drie golven vergelijkbaar zijn, maar die conclusie wordt te voorbarig getrokken. In de drie golven behartigen de collectieven namelijk andere belangen, worden andere burgers lid en de collectieven worden anders bestuurd. In hoeverre kunnen de collectieven

¹⁹ Beltrán Tapia, 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain', 518.

²⁰ De Moor, *Homo Cooperans*, 19.

²¹ De Moor, *Homo Cooperans*, 22 – 24.

²² S. Cox, J. den Hartog, 'Collectieven: leren van het verleden', in: J. den Hartog, T. Rietveld, M. van Bommel ea., *Zo doen we dat in Brabant*, Jaarboek het PON (Tilburg 2013) 51 – 57, 53.

²³ T. Duffhues, *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996* (Nijmegen 1996) 34 & 35; A.J.A. Bijsterveld, *Maakbaar Erfgoed: perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009) 116 & 117.

²⁴ De Moor, *Homo Cooperans*, 24; L. Henkelman, 'Vreemd volk, gekke burens. Over tolerantie en acceptatie van anderen', in: E. Hooghiemstra ea., *Buitenstaand of buitengewoon*, Jaarboek het PON (1995) 23 – 32, 25

²⁵ Oude Vrielink en Verhoeven, 'Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid', 380.

²⁶ De Moor, *Homo Cooperans*, 21 – 23.

vergeleken worden? Om antwoord te geven op de deze vraag moeten de golven nader onderzocht worden om zo de kenmerken vast te stellen die wellicht bij de collectieven in alle golven aanwezig zijn. De centrale vraag in deze studie is dus: bestaan er overeenkomstige eigenschappen tussen de collectieven uit de drie verschillende golven, zodat er te spreken is van een vergelijkbare ontwikkeling die driemaal heeft plaatsgevonden?

Deze studie is geïnspireerd door een onderzoek naar burgercollectieven dat is uitgevoerd tijdens een stageproject van de Universiteit Utrecht in samenwerking met kennisinstituut Het PON te Tilburg.²⁷ Door bestuursleden van burgercollectieven te ondervragen en een enquête af te nemen onder de leden van burgercollectieven, werd gepoogd om een antwoord te geven op twee vragen. Ten eerste de vraag: Wat is de achtergrond van deze individuen en welke rol speelt dit in de keuze om deel te nemen aan een collectief? De tweede vraag was: 'Wat zijn de drijfveren van individuen die deelnemen in een burgercollectief?'²⁸ Het doel van deze enquête was om de kennis over de werking van tegenwoordige burgercoöperaties te vergroten. Die informatie wordt in deze studie vergeleken met informatie uit de eerdere twee golven en hiermee wordt gepoogd antwoord te geven op de hoofdvraag of er driemaal in de geschiedenis een vergelijkbare ontwikkeling van burgercollectieven heeft plaatsgevonden.

Omdat het PON zich richt op ontwikkelingen in Noord-Brabant, richt deze studie zich op burgercollectieven die in de laatste tien jaar zijn ontstaan in Noord-Brabant. Collectieven zijn niet enkel in Noord-Brabant weer populair aan het worden, maar het heeft voordelen om de ontwikkeling van burgercollectieven op microniveau te bekijken. Met name in de tweede en derde golf bestaan er duizenden verschillende burgercollectieven en in een dergelijke korte studie is het onmogelijk om alle bestaande burgercollectieven onder de loep te nemen. Door enkele representatieve burgercollectieven uit een beperkt gebied te bekijken, kunnen er overeenkomsten aan de oppervlakte komen die bij een groter onderzoek verborgen zouden blijven. Bovendien wordt zo voorkomen dat er verschillen bestaan door geografische kenmerken. Noord-Brabant is bijvoorbeeld veel landelijker dan de provincies Zuid- en Noord-Holland, waar veel meer steden liggen. Dit kan verregaande gevolgen hebben voor het soort burgercollectieven dat hier bestaat. Als we Beltrán Tapia mogen geloven, ontstaan er namelijk meer collectieven op het platteland.²⁹ In deze studie is er daarom voor gekozen om uit elke golf enkele representatieve collectieven te onderzoeken. In de

²⁷ Zie voor meer informatie over deze enquête: 'Internship project 2013-2014', http://www.collective-action.info/STA_InternshipProject_2013-2014 en de website www.hetpon.nl

²⁸ 'Project description', http://www.collective-action.info/PRO_InternshipProject (geraadpleegd op 3 februari 2014).

²⁹ Beltrán Tapia, 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain', 518.

eerste twee hoofdstukken worden de eerste twee golven op chronologische volgorde behandeld. Op basis van primaire en secundaire literatuur wordt gekeken of de golven overeenkomstige kenmerken hebben. In het derde hoofdstuk wordt naast literatuur eveneens informatie uit de enquête verwerkt. De informatie uit literatuur wordt zo aangevuld met informatie die uit de eerste hand is verzameld.

Op basis van vijf indicatoren worden de kenmerken van collectieven vergeleken om te zien of de golven vergelijkbaar zijn. Deze indicatoren zijn gekozen op basis van de pijlers die eerder zijn bepaald door politiek econoom Elinor Ostrom en de auteurs Astrid Huygen, Erik van Marissing en Hans Boutelier.³⁰ In het boek *Governing the Commons* onderzocht Ostrom de karakteristieken van succesvolle burgercollectieven en ontdekte acht principes. Volgens de auteur hebben goed functionerende burgercollectieven duidelijke grenzen en de regels zijn aangepast aan de behoeftes en condities van de leden. Vrijwel alle leden hebben het recht om deze regels aan te passen, terwijl externe autoriteiten geen stem of zeggenschap hebben en de autonomie van het burgercollectief respecteren. Dit betekent wel dat de leden zich op een vooraf bepaalde manier moeten gedragen en de collectieven zijn zelf verantwoordelijk voor de controle van dit gedrag. Ze hebben zelfs een boetesysteem om eventueel afwijkend gedrag te kunnen beboeten en bovendien kunnen de leden tegen lage kosten gebruik maken van mechanismen in het collectief om eventuele conflicten op te lossen. Als laatste hebben grote collectieven vaak aparte ondernemingen die zich bezighouden met toezicht, handhaving en het oplossen van conflict.³¹ De auteurs Huygen, Van Marissing en Boutelier onderzoeken in het artikel 'Zelforganisatie in een netwerkmaatschappij' vijf moderne burgercollectieven om zo een onderscheid te kunnen maken tussen burgercollectieven en andere coöperatieve verbanden.³² Volgens hen zijn associaties als burgercollectieven te bestempelen wanneer de overheid geen rol speelt bij de organisatie van deze collectieven. Ten tweede moet een burgercollectief door burgers worden opgericht vanwege een behoefte van diezelfde burgers. Ten slotte denken de auteurs dat de leider van een burgercollectief niet verkozen wordt op basis van een hiërarchische machtsrelatie, maar dat hij zijn bestuurspositie op 'natuurlijke wijze' heeft verdiend. Dit noemen zij 'licht leiderschap'.³³

Op basis van deze literatuur zijn vijf indicatoren bepaald die typerend zijn voor burgercollectieven en op basis waarvan deze collectieven onderscheidend zijn van normale samenwerking tussen burgers.

³⁰ E. Ostrom, *Governing the commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990). Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> (geraadpleegd op 25 februari 2015); A. Huygen, E. van Marissing, H. Boutelier, *Conditie voor zelforganisatie (Utrecht 2012)* 12 – 14.

³¹ Ostrom, *Governing the commons*, Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> (geraadpleegd op 25 februari 2015).

³² Huygen, Van Marissing, Boutelier, *Conditie voor zelforganisatie*, 12 – 14.

³³ *Ibidem*, 13

Bovendien overstijgen deze indicatoren eigenschappen die verbonden zijn aan veranderlijke factoren binnen deze collectieven. Met andere woorden: dit zijn geen indicatoren die kunnen verschillen per collectief omdat het burgercollectief een ander doel probeert te bereiken of op een andere geografische locatie is gevestigd. Het is nodig om naar zulke indicatoren te zoeken omdat de collectieven zijn opgericht in een tijdsbestek van duizend jaar en dus in werking erg van elkaar kunnen verschillen. Door naar deze vijf indicatoren te kijken, worden niet de collectieven zelf vergeleken, maar de golven van burgercollectieven en dus de ontwikkeling. Volgens Huygen, Van Marissing en Boutelier ontstaan burgercollectieven vanuit de burger en dus wordt gekeken wie de initiatiefnemers zijn en waarom ze deze collectieven oprichten. Ook denken de auteurs dat een burgercollectief altijd een licht bestuur of licht leiderschap heeft, waarbij de bestuurder zijn lidmaatschap heeft gekregen op basis van verdienste. Deze studie neemt daarom het bestuur onder de loep. Huygen, Van Marissing en Boutelier beweren dat burgercollectieven bovendien autonoom van externe autoriteiten moeten opereren en daarom wordt gekeken welke rol de overheid speelt bij de collectieven. Verder denkt Ostrom dat de collectieven begrensd zijn. Daarom kijkt deze studie of deze collectieve een homogeen ledenbestand hebben en in hoeverre de toegang tot deze collectieven gesloten is. Komen de leden uit dezelfde beroepsgroep of behoren ze tot dezelfde sociale klasse? Mag iedereen zomaar toetreden of zijn hier regels aan verbonden? Door te bekijken in hoeverre deze vijf indicatoren aanwezig zijn bij enkele representatieve collectieven uit de drie golven, komen eventuele overeenkomsten tussen de golven aan de oppervlakte, zonder te weerleggen dat de collectieven allemaal diverse doelstellingen hebben of dat de leden andere drijfveren hebben om lid te worden van het collectief. Zo wordt antwoord gegeven op de vraag of er een vergelijkbare ontwikkeling heeft plaatsgevonden tijdens de drie golven van burgercollectieven.

Hoofdstuk 1: Gilden en meenten

Tot driemaal toe stimuleerde de maatschappelijke en economische situatie burgers om massaal te coöpereren en deze samenwerking te verpakken in een burgercollectief. De eerste golf duurde ongeveer van de twaalfde tot de achttiende eeuw, maar veel informatie over deze burgercollectieven is verloren gegaan en een precies tijdsbestek is niet aan deze collectieven te verbinden. Bekende burgercollectieven uit de eerste golf zijn gilden en gemene gronden, ook wel meenten genoemd. In dit hoofdstuk wordt gekeken of de vijf indicatoren uit de inleiding aanwezig zijn bij de gilden en meenten, te weten of burgers het initiatief namen, of er sprake is van licht leiderschap, of de collectieven autonoom opereren van de overheid, in hoeverre de leden een vergelijkbare sociale en economische achtergrond hebben en welke leden toe mochten treden tot dit collectief.

Weinig academische literatuur richt zich specifiek op burgercollectieven in Noord-Brabant. Uitzonderingen zijn het hoofdstuk over gilden in de achttiende eeuw van Maarten Prak in *De Kracht der Zwakkeren. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*.³⁴ Daarnaast verwijzen meerdere primaire bronnen al voor de achttiende eeuw naar gilden in Brabantse steden, zoals Roosendaal, Breda, Eindhoven en Helmond.³⁵ Het hoofdstuk van Peter Hoppenbrouwers in de bundel *The Management of common land in north west Europe, ca. 1500-1850*³⁶ beschrijft de werking van meenten in Brabant, net als proefschrift *...Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen: Gemene gronden in de Meijerij van Den Bosch tussen hertog en hertog, 1000 – 2000* van Hein Vera over meenten in Brabant.³⁷ Deze literatuur bevestigt het bestaan van deze

³⁴ M. Prak, 'Een verzekerd bestaan. Den Bosch in de tweede helft van de 18^e eeuw', in: B. de Vries, E. Nijhof en L. Heerma ea., *De Kracht der Zwakkeren. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 49 – 79.

³⁵ In 1389 kende Eindhoven al vijf gildes. RHCe, THA, objectkenmerk 0110178 <http://www.rhc-eindhoven.nl/artikel/2044/Stedelijke-nijverheid-en-ambachtsgilden-in-de-Middeleeuwen> (geraadpleegd op 29 juli 2014); RHCe, THA, objectkenmerk 0110178. <http://www.rhc-eindhoven.nl/artikel/2044/Stedelijke-nijverheid-en-ambachtsgilden-in-de-Middeleeuwen> (geraadpleegd op 29 juli 2014); Notariele akte van overeenkomst tussen Alexander van Cortenbach en de stad over het innen van de boeten van de ambachtsgilden en de aanstelling van de kerkmeesters, 1622. *Expedities en afschriften (Helmond, 1692)*; Onderhandse akte waarbij de leden van de ambachtsgilden machtiging verlenen aan Jacobus vande Elssen, Lambert Goorts van Mierlo, Jacobus van Liemde en Maerten Bisschop om de gilden te vertegenwoordigen in een geschil met drossaard Hendrick van Rijp en zich verbinden mee te betalen aan de kosten (Helmond 1713.) Dit bewijst dat er verschillende ambachtsgilden bestonden in Helmond aan het begin van de zeventiende eeuw; P. Braat, *De Roosendaalsche gildes* (Plaats van publicatie onbekend, 1939).

³⁶ P. Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands. An overview', in: M. de Moor, L. Shaw-Taylor, P. Warde, ed., *The Management of common land in north west Europa, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 87 – 112.

³⁷ H.L.M. Vera, *...Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen: Gemene gronden in de Meijerij van Den Bosch tussen hertog en hertog, 1000 – 2000* (Amsterdam 2011).

burgercollectieven in Noord-Brabant en bevestigt dat ‘burgers’ zich in die tijd verenigden in associaties.

(In die tijd werd niet gesproken over burgercollectieven en de term burgers had een significant andere betekenis. Louter stedelingen die het burgerrecht van de stad hadden, mochten burgers genoemd worden.³⁸ Het is echter de meest bruikbare term om de leden van deze collectieven te beschrijven. Wanneer in deze studie verwezen wordt naar burgers, wordt hiermee de moderne invulling van dit woord bedoeld, dus alle legale inwoners van het land.)

Initiatief vanuit de burger?

In eerste instantie lijkt er nauwelijks een groter onderscheid mogelijk tussen de meenten en de gilden. Gilden waren stedelijke fenomenen, die werden opgericht door handelaren of ambachtslieden. Meenten ontstonden daarentegen op het platteland, waar boeren landbouwgrond gingen delen. Maar vroegen de burgers zelf om deze collectieven? De historicus Carlos Wijffels is een van de weinigen die zich bezig heeft gehouden met de oorsprong van gilden. Volgens deze auteur verklaarden academici de opkomst van gilden ten eerste als opvolgers van de Romeinse beroepsverenigingen, daarna waren gilden een gevolg van het hofrecht in de stad. Tenslotte besloten academici dat gilden simpelweg nieuwe ontwikkelingen in de samenleving waren, die werden aangewakkerd door het stedelijke milieu.³⁹ Wijffels is zelf aanhanger van die laatste verklaring. Hij meent dat gilden een reactie waren op de groeiende autonomie van handwerkers en ambachtslieden en de groeiende zeggenschap van deze lieden over de wetgeving betreffende de arbeid en de handel. Arbeiders moesten op de juiste manier richting geven aan hun recht op bezit en het recht om te vergaderen. Gilden waren hiervoor de oplossing.⁴⁰ In de loop der tijd ontwikkelden gilden zich in juridische en bureaucratische associaties die economische regulaties opstelden en sociale zekerheid gaven.⁴¹

Op het platteland ontstonden meenten, maar de precieze oorsprong is ook hier vrij onduidelijk. In Noord-Brabant suggereren primaire bronnen dat deze gronden ontstonden op het moment dat hertog Jan van Brabant I veel van zijn grond opgaf ten gunste van de “poorters van Den Bosch en de lieden van Berlicum, Belver en Middelrode in de parochie Berlicum, en aan de lieden in Rosmalen, Hynen en Bruggen”. Deze lieden mochten die grond weer doorverkopen of verhuren aan

³⁸ P. Lucardie, *Nederland Stroomland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 2002) 12 & 13.

³⁹ C. Wijffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951) 22 – 25 & 36.

⁴⁰ Wijffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, 16.

⁴¹ ‘What was the political position of guilds?’, http://www.collective-action.info/debates_guilds_political_position (geraadpleegd op 24 maart 2015).

medegerechtigden.⁴² Het is echter goed mogelijk dat dit al decennialang de norm was en slechts officieel werd gemaakt door de uitgave van dit document. Volgens De Moor werd het delen van grond in de middeleeuwen nodig om omdat er niet langer voldoende weideland beschikbaar was. Door de toenemende urbanisatie en druk op natuurlijke rijkdommen, moest landbouwgrond steeds intensiever worden gebruikt en dit verstoortte de balans van landbouwgrond. Kleine of landloze boeren hadden steeds meer moeite om voldoende opbrengsten te genereren om te overleven.⁴³ Landbouwgrond delen was de beste oplossing tegen deze uitputting van het land en de verstoorte balans.

Hoewel de opkomst onduidelijk is, behaalden mensen – zowel ambachtslieden als boeren – ongetwijfeld voordelen uit deze burgercollectieven. Welke doelstellingen hadden deze collectieven precies? Er is al enige tijd een wetenschappelijk debat gaande over de doelen van de gilden. Enerzijds is erop gewezen dat leden vaak financieel voordeel overhielden aan hun lidmaatschap, soms door het creëren van een monopolie op een product⁴⁴ of door het garanderen van een hogere kwaliteit van producten, een hogere prijs en een stabielere positie op de markt.⁴⁵ Echter, onderzoek van de historicus Marco Van Leeuwen en de introductie van de historici Maarten Prak en Stephan Epstein in de bundel *Guilds, innovation and the European economy 1400 – 1800* wijzen uit dat niet zozeer de financiële voordelen belangrijk waren, maar juist de scholing en de armenzorg die de gilden boden. Prak en Epstein menen dat de gilden in werkelijkheid drie doelen hadden. Als eerste creëerden deze associaties een stabiel milieu, zodat ambachtslieden konden investeren in scholing. Dit scholingstraject stelde leerlingen in staat meester te worden.⁴⁶ Ten tweede speelden zij een rol in de coördinatie van een lastig productieproces. En ten derde zorgden deze gilden voor meer balans tussen de kennis van producten en consumenten.⁴⁷ Het doel van de gilden was dus om de markt te gebruiken, zonder dat de leden het gevoel hadden dat ze zelf door de markt gebruikt werden.⁴⁸

Verder stelden deze collectieven de leden in staat om voor elkaar en als zodanig voor zichzelf te zorgen. Verschillende gilden maakten gebruik van ‘bussen’, waaruit geld werd gehaald voor

⁴² Giftbrief van Jan I, geschreven op 22 augustus 1300. Gepubliceerd in: H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant* (Den Haag 1979).

⁴³ Hoppenbrouwers, ‘The use and management of commons in the Netherlands’, 95 & 102; De Moor, *Homo Cooperans*, 13.

⁴⁴ Prak, ‘Een verzekerd bestaan’, 66 – 68.

⁴⁵ De Moor, *Homo Cooperans*, 12; S.R. Epstein, ‘Craft Guilds, Apprenticeship. And Technological Change in Preindustrial Europe’, *The Journal of Economic History* 58:3 (1998) 685.

⁴⁶ ‘Were all guild members equal?’ http://www.collective-action.info/debates_guilds_equality (geraadpleegd op 26 februari 2015).

⁴⁷ S.R. Epstein en M. Prak, ‘Introduction: Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800’, in: S.R. Epstein, M. Prak e.a., *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400 – 1800* (Londen/Utrecht 2008) 1 – 24, 4.

⁴⁸ ‘How can we explain the emergence of institutions for collective action? Motives for collective action – potential advantages’, http://www.collective-action.info/debates-institutions-collective-action-general_emergence (geraadpleegd op 16 maart 2015)

gildeleden die niet langer konden werken.⁴⁹ Historicus Van Leeuwen beschrijft een situatie waarin een ambachtsman financiële steun ontving nadat hij door een ongeluk zijn beroep niet meer kon uitoefenen.⁵⁰ Deze bussen waren middeleeuwse vormen van ongevallenverzekeringen. Het is niet zeker of de vraag en dus het initiatief vanuit de burgers kwam, maar in ieder geval leken bakkers, timmermannen, schilders en koopmannen te begrijpen dat samenwerking meer zou opleveren dan ze op individuele wijze konden bewerkstelligen.

Meenten hadden ook meerdere doelstellingen. Deze lappen grond werden gebruikt om vee op te laten grazen, er kon voedsel op verbouwd worden, zodat er sprake was van gewasrotatie en er bestonden ook stukken land waarop brandhout verzameld kon worden.⁵¹ Er bestonden zelfs persoonlijke meenten, waarbij slechts één familie of directe burens toegang hadden tot het land, terwijl de open meenten in principe gebruikt konden worden door alle boeren die in de 'gemeente' – dus de regio – woonden.⁵² De boeren moesten in Brabant betalen voor hun rechten op de meenten en gelijkheid was vrijwel nooit de norm. Sociale status en kapitaal beïnvloedde hoeveel rechten de boeren had en leden die laag op de sociale ladder stonden, kregen lang niet altijd volledige toegang tot de meenten.⁵³ Deze meenten hielpen de minder bedeelde boeren die moeite hadden om voldoende opbrengsten te genereren, maar rijke boeren behaalden net zo goed voordelen uit deze meenten. Ook dit waren dus geen collectieven die gericht waren op armenzorg. Meenten waren dus economische samenwerkingen tussen arme en rijke boeren. Net als de gilden stelden deze meenten de boeren in staat om de negatieve marktwerking te corrigeren; iets waar geen van de boeren op individuele wijze in zou slagen.

Concluderend steunden deze collectieven uit de eerste golf leden bij de uitoefening van hun beroep en ze creëerden tevens een buffer waarop deze mensen terug konden vallen in tijden van nood. De collectieven vormden een vangnet in tijden waarin dit nodig was. De enige andere instanties die in de middeleeuwen ook een dergelijk vangnet boden, waren religieuze instellingen. Maar hoewel gilden religieuze taken hadden en religieuze rituelen volgden, bestonden deze gilden naast christelijke instellingen die armenzorg boden en werkten ze hier nauwelijks mee samen.⁵⁴ Ook meenten hadden

⁴⁹ M.H.D. Van Leeuwen, 'Guilds and Middle-class Welfare, 1550-1800: provisions for burial, sickness and widowhood', *The Economic History Review* (2002) 61 – 63; Prak, 'Een verzekerd bestaan', 68.

⁵⁰ Van Leeuwen, 'Guilds and Middle-class Welfare, 1550-1800', 61 - 63.

⁵¹ T. de Moor, 'Types of institutions for collective action – Commons. Overview of subtypes', <http://www.collective-action.info/TYP.COM> (geraadpleegd op 21 maart 14); Hoppenbrouwers, *The use and management of commons in the Netherlands*, 95 & 102.

⁵² De Moor, 'Types of institutions for collective action – Commons. Overview of subtypes', <http://www.collective-action.info/TYP.COM> (geraadpleegd op 21 maart 14).

⁵³ Vera, *...Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 138 – 145, 189, 198 – 209.

⁵⁴ M. Prak, C. Lis, J. Lucassen, H. Soly, *Craft Guilds in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Hampshire 2006) 2.

nauwelijks contact met kerken of andere religieuze instanties. Bovendien is er geen bewijs dat deze collectieven vanwege religieuze doelstellingen opgericht werden of dat de leden lid werden uit christelijke motieven.

Waarom boden die collectieven dan toch die hulp? Zowel meenten als gilden probeerden de risico's te verminderen door kennis en goederen te delen met een grote groep.⁵⁵ Economische voordelen en hulp in tijden van nood gaan dus hand in hand bij deze collectieven. Burgercollectieven waren niet enkel zo succesvol vanwege de financiële voordelen, maar ook omdat deze collectieven de risico's voor individuele leden spreidden en een garantie leverden aan burgers voor wie het bestaan minder zeker was.⁵⁶ De meeste leden deden dit overigens grotendeels vanwege egoïstische motieven. Ze wilden hun positie op de markt verbeteren en zekerheid voor zichzelf creëren in een tijdperk dat erg onzeker was. Om de leden zelf hulp zouden ontvangen wanneer dat nodig was, waren ze bereid die hulp ook aan andere leden te geven. Reciprociteit is het sleutelwoord bij deze collectieven.

Autonom ten opzichte van de overheid

Burgercollectieven werken voor burgers en worden in principe ook bestuurd door burgers. Dit lijkt teveel betrokkenheid van overheden uit te sluiten. In werkelijkheid bestond er in de eerste golf vaak een hechte band tussen de collectieven en de lokale overheden. De gilden waren vaak betrokken bij het stadsbestuur en vooral de ambtengilden werkten veel samen met stedelijke bestuurders.⁵⁷ Lokale bestuursraden hielden met regelmaat zetels open voor vertegenwoordigers vanuit de gilden.⁵⁸ Zelfs wanneer de bestuurders van de gilden zelf geen rol speelden bij het bestuur van de stad, bestond er veel onderling contact tussen de gilden en de stadsbesturen, omdat zij samen regels en afspraken maakten.⁵⁹ Wijffels concludeerde dat de gilden en de magistraat vrijwel altijd één lijn trokken, dus blijkbaar waren overheidsautoriteiten in hoge mate betrokken bij het bestuur van de gilden in Brabant en Vlaanderen.⁶⁰

Bij de meenten was die betrokkenheid van de overheid net zo min te voorkomen. In Brabant waren de meenten onderdeel van de 'gemeynthe'. Die gemeynthes werden bestuurd door de

⁵⁵ 'How can we explain the emergence of institutions for collective action in Western Europe? Motives for collective action – potential advantages', http://www.collective-action.info/debates-institutions-collective-action-general_emergence (geraadpleegd op 16 maart 2015).

⁵⁶ 'How can we explain the emergence of institutions for collective action in Western Europe? Motives for collective action – potential advantages', http://www.collective-action.info/debates-institutions-collective-action-general_emergence (geraadpleegd op 16 maart 2015).

⁵⁷ Prak, 'Een verzekerd bestaan', 60 & 66.

⁵⁸ 'What was the political position of guilds?', http://www.collective-action.info/debates_guilds_political_position (geraadpleegd op 24 maart 2015).

⁵⁹ Prak, 'Een verzekerd bestaan', 68.

⁶⁰ Wijffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, 19.

vertegenwoordigers van de lokale heer of hertog in Brabant, de zogenaamde schepenen en gezwoorenen, soms in samenwerking met de elite uit de gemeenschap.⁶¹ Dit betekende in de praktijk dat de plaatselijke autoriteiten zich altijd met de handhaving van deze meenten bemoeiden. De boeren waren wel betrokken bij het bestuur, maar het bestuur van meenten in Brabant was veel minder inclusief voor alle gewone leden dan het bestuur van gemene gronden in andere delen van Nederland, waarbij boeren prima in staat bleken om zelf de communale gronden te besturen.⁶²

In deze golf leidde een betrokkenheid van de overheid helemaal niet de teloorgang van het collectief, zoals Huygen, Van Marissing en Boutelier beweren.⁶³ Hoewel Ostrom meent dat externe autoriteiten geen rol mogen spelen bij burgercollectieven, maar dit principe blijkt in de eerste golf nog niet te gelden. Hieruit blijkt dat de principes en regels die zijn bepaald op basis van moderne collectieven niet zomaar kloppen bij collectieven uit de eerste golf. De opzet van burgercollectieven uit de eerste golf lijkt op dit punt wezenlijk te verschillen van collectieven uit de laatste golf en daarom is het belangrijk om de golven met elkaar te vergelijken voordat er conclusies getrokken mogen worden over burgercollectieven in het algemeen.

Licht leiderschap

Op basis van moderne collectieven bepaalden Huygen, Van Marissing en Boutelier dat de bestuurders van burgercollectieven personen moeten zijn die hun lidmaatschap hebben verdiend. Volgens deze auteurs krijgt een leider zijn leiderschap niet toebedeeld of toegewezen, maar mag de bestuurder die functie uitoefenen omdat hij op natuurlijke wijze aan de macht is gekomen. Hij kan betekenis geven aan de ervaringen en resultaten van het collectieven en bovendien representeert deze persoon de gehele groep juiste wijze behartigt.⁶⁴ En ook Ostrom stelt dat de leden behoorlijk wat rechten en inspraak hebben. Zij zouden namelijk de macht hebben om de regels van het collectief te veranderen. In hoeverre is daar bij de gilden en meenten sprake van? Waren burgercollectieven in deze periode al organisaties waar de leden gelijkwaardig werden behandeld? Ten eerste moet uitgelegd worden dat gewoonlijk alleen meesters lid konden zijn van een gilde; leerlingen waren dit vrijwel nooit.⁶⁵ Maar lang niet alle meesters hadden een gelijkwaardige positie. Sociaal aanzien en rijkdom was ook tussen de meesters onderling van belang. Hoe meer aanzien de meester in de samenleving had, hoe belangrijker zijn stem was binnen het bestuur terwijl de

⁶¹ Vera, ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 289, 290.

⁶² Hoppenbrouwers, *The use and management of commons in the Netherlands*, 102.

⁶³ Huygen, Van Marissing, Boutelier, 'Zelforganisatie in de netwerkmaatschappij', 14.

⁶⁴ Huygen, Van Marissing, Boutelier, 'Zelforganisatie in de netwerkmaatschappij', 13

⁶⁵ 'Were all guild members equal?' http://www.collective-action.info/debates_guilds_equality (geraadpleegd op 26 februari 2015).

meesters met een lagere status nauwelijks een rol speelden binnen het bestuur van deze gilden.⁶⁶ De minder invloedrijke meesters volgden de meesters met veel status zonder aan deze hiërarchie te tornen.⁶⁷

Dit was bij de meenten niet anders. Vergelijkbare collectieven genaamd markegenootschappen ontstonden in het oosten van Nederland en ook dit waren stukken land die gemeenschappelijk gebruikt werden door boeren in de samenleving.⁶⁸ Het verschil tussen deze twee associaties is te vinden in het bestuur. Bij markegenootschappen organiseerden de boeren zelf hun bestuur⁶⁹, maar bij de meenten lag het bestuur in de handen van personen die hiervoor waren aangesteld. De vertegenwoordigers van de lokale heer of hertog in Brabant, zogenaamde schepenen en gezworenen, hadden in principe de uiteindelijke zeggenschap over deze gronden, soms met behulp van zogenaamde 'gegoede ingezetenen'. Dit waren invloedrijke burgers uit de samenleving, zoals kerk- en armmeesters.⁷⁰ Zij regelden in veel delen van Brabant de gebruiksregels van de meenten, handhaafden het eerlijke gebruik hiervan en zij waren er zelfs voor verantwoordelijk dat vreemdelingen niet toetraden tot deze meenten, zodat het land niet werd uitgeput.⁷¹ Het gebruik van deze meenten was dus niet altijd eerlijk, want sommige leden hadden beduidend meer rechten dan andere leden. De bestuurders waren ervoor verantwoordelijk om vast te stellen hoe lang elk lid recht had om gewassen te verbouwen, welk gewas verbouwd mocht worden of hoeveel vee de boer op het stuk grond mocht laten grazen.⁷² Dit betekent echter niet dat de boeren helemaal geen zeggenschap hadden, want de schepenen en gezworenen maakten gebruik van complexe regelingen die ze in samenwerking met de boeren hadden opgesteld. De boeren hadden op de achtergrond wel wat inspraak over de manier waarop de meenten gebruikt en verdeeld werden.⁷³ Bovendien maakten de collectieven soms gebruik van administratieve hulporganen voor ondersteuning, zoals de parochie en het landsheerlijke hof en de betrokken boeren mochten ook gebruik maken van deze

⁶⁶ H. Swansom, 'The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds in Late Medieval English Towns', *Past & Present* 121 (1988) 32.

⁶⁷ R. de Jager, 'Meester, leerjongen, leertijd. Een analyse van zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse leerlingcontracten van kunstschilders, goud- en zilversmeden', *Oud Holland* 104:2 (1990) 85 & 86.

⁶⁸ T. de Moor, 'Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving', *Leidschrift* 25:2 (2010) 8.

⁶⁹ H.L.M. Vera, 'Gemene gronden', In: Sanders, J.G.M. ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795: een institutionele handleiding* (Hilversum 1996), 214

⁷⁰ Vera, ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 289, 290.

⁷¹ Vera, ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 290; Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 95.

⁷² Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 102.

⁷³ Vera, ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 290.

hulporganen.⁷⁴ Boeren werden zeker niet helemaal buitengesloten, maar al met al waren vooral de invloedrijkste burgers betrokken bij het bestuur van deze meenten.

Het bestuur lag in de handen van de meest invloedrijke burgers en was dus geen sprake van licht leiderschap. In deze golf hadden de bestuursleden hun positie niet verdiend door hun vermogen om de hele groep te vertegenwoordigen, maar toebedeeld gekregen vanwege de hoge positie die deze bestuurders in de samenleving innamen. Bij de gilden en meenten lijken de bestuurders hun hoge positie te krijgen op basis van een hiërarchische machtsrelatie. Dit is het tegenovergestelde van wat Huygen, Van Marissing en Boutelier beschrijven. Net als in de vorige paragraaf blijkt dat de principes van moderne burgercollectieven nog niet toegepast kunnen worden bij burgercollectieven uit de eerste golf.

Homogeen ledenbestand

Hierboven is al aan het licht gekomen dat de leden van de collectieven lang niet allemaal een vergelijkbare economische achtergrond hadden en tevens hadden ze een andere positie op de sociale ladder. Betekent dit dat de collectieven een heel divers ledenbestand hadden of vonden de leden elkaar op basis van andere overeenkomsten? Wie zijn deze leden? Zijn dit burgers uit vergelijkbare sociale klassen of met een vergelijkbaar beroep? De leden van gilden waren ambachtslieden of handelaren, terwijl de gebruikers van meenten uitsluitend landbouwers waren. De collectieven vonden dus beide leden binnen een bepaalde beroepsgroep. De sociale of economische achtergrond verschilde echter wezenlijk. De leden van deze collectieven behoorden weliswaar allemaal tot de middenklasse, maar er bestonden landeigenaren met veel grond, kleine boeren en zelfs landloze boeren. Boeren konden dus heel rijk of erg arm zijn.⁷⁵ Hetzelfde gold voor de gilden. Alle meesters waren wel rijker en invloedrijker dan hun leerlingen, maar deze leerlingen waren niet volledig lid van deze collectieven en hadden veel minder rechten en plichten dan de meesters binnen de ambachten.⁷⁶ Daarom hadden meesters meer inspraak dan de leerlingen. Binnen de groep meesters hadden de meesters met het meeste kapitaal en de hoogste status het meeste macht. Nico Slokker schrijft zelfs dat in Utrecht bepaalde gilden zelfs meer macht hadden dan andere

⁷⁴ De Moor, 'Types of institutions for collective action – Commons. Overview of subtypes', http://www.collective-action.info/TYP_COM (geraadpleegd op 21 maart 2014).

⁷⁵ De Moor, 'Types of institutions for collective action – Commons. Overview of subtypes', http://www.collective-action.info/TYP_COM (geraadpleegd op 21 maart 2014).

⁷⁶ 'Were all guild members equal?' http://www.collective-action.info/debates_guilds_equality (geraadpleegd op 26 februari 2015).

gilden in de stad en het klinkt aannemelijk dat dit ook in andere steden in Nederland het geval was.⁷⁷ De collectieven waren dus louter homogeen op basis van beroepsgroep.

Dit suggereert dat de sociale of economische achtergrond niet erg van belang is voor het succes van een burgercollectief, zolang de leden maar gemeenschappelijke doelstellingen hebben. In deze golf hadden de leden die gemeenschappelijke doelen omdat ze allemaal in hetzelfde beroep werkten. Als zodanig werkten alle leden naar hetzelfde uiteindelijke doel toe. Met andere woorden: collectieven zoeken leden die vergelijkbare behoeftes hebben, zodat er een collectief kan worden opgericht waarbij alle leden achter de doelstelling van dat collectief staan. De leden hadden in deze golf weliswaar een andere sociale of economische achtergrond, maar alle leden wilden in essentie hetzelfde, namelijk hun positie als ambachtsman, handelaar of boer op de markt versterken en stabiel maken. Wanneer het ledenbestand allerlei burgers zou bereiken met diverse sociale en economische gronden zonder een overeenkomstig beroep, zou het aanzienlijker lastiger zijn om regels en afspraken te bedenken waar alle leden zich aan zouden houden.

Beperkte toegang

Omdat deze collectieven leden zochten binnen afgesloten beroepsgroepen, was de toegang voor burgers uit veel andere economische sectoren uiteraard gesloten. Burgers in andere beroepsgroepen mochten niet aan het collectief deelnemen, net zomin als ongeschoolde arbeiders en beoefenaars van vrije beroepen.⁷⁸ Maar niet alleen op basis van een verkeerd beroep werden personen uitgesloten van deelname. Er bestonden verscheidene groeperingen die helemaal geen rechten hadden en geen toegang kregen tot de diensten die deze collectieven aanboden. Maarten Prak concludeerde in zijn onderzoek naar gilden in Den Bosch dat ongeveer een kwart van de Bossche huishoudens betrokken was bij een gilde, dus het gros van de stedelingen was niet betrokken bij een gilde.⁷⁹ Gilden waren gesloten voor personen met de verkeerde religie of het verkeerde geslacht. Joden werden altijd buitengesloten⁸⁰ en vrouwen hadden gewoonlijk ook geen toegang, net zomin als meesters of leerlingen uit andere steden of dorpen rondom Den Bosch.⁸¹ Hoewel het onderzoek van Maarten Prak gilden uit de achttiende eeuw onderzocht, was hier waarschijnlijk ook eerder in de geschiedenis al sprake van. Deze collectieven kozen ervoor om verschillende burgers buiten te sluiten. Daarvoor hadden zij een economische motief. Vooral bij de gilden hadden de leden toegang

⁷⁷ N.S. Slokker, *De ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010) 165; Swanson, 'The Illusion of Economic Structure', 32.

⁷⁸ Prak, Lis, Lucassen en Soly, *Craft Guild in the Early Modern Low Countries*, 233 – 236.

⁷⁹ Prak, 'Een verzekerd bestaan' 61.

⁸⁰ M. Prak, 'Individual, corporation and society: the rhetoric of Dutch guilds, 18th Century', in: Boone en Prak ed., *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes, moyen âge et temps modernes/Individual, corporate, and judicial status in European cities, late middle ages and early modern period, Actes du colloque tenu à Gand les 12-14 octobre 1995* (Leuven 1996) 262.

⁸¹ Prak, 'Een verzekerd bestaan', 63; Epstein en Prak, 'Introduction', 9.

tot veel kennis. Door het lidmaatschap van een gilde te beperken, bleef die kennis in de groep. Wanneer iedereen toegang zou krijgen tot die kennis, zou iedereen die kennis gebruiken en dit bedreigde het inkomen van de leden van de gilden.⁸²

De meenten waren net zo min voor iedereen open. Boeren die geen deel uitmaakten van de gemeenschap hadden geen rechten en hoewel noodlijdende boeren soms gebruik mochten maken van de voordelen van de meenten, was de toegang tot deze meenten vaak verbonden aan het vermogen van de boer om hiervoor te betalen. Bij meenten was de besloten toegang een gevolg van afstand of van gebrekkige financiële middelen.⁸³ Maar bij de meenten is nog een andere te bedenken voor deze besloten toegang. Als de leden elkaar niet kennen, is de vraag naar externe controle hoog.⁸⁴ Bij de meenten hielpen de gezworenen ervoor te zorgen dat de regels gevolgd werden. Deze vertegenwoordigers vormden als zodanig agenten die het land beschermden tegen klaplopers of boeren die niet in de *gemeynte* – dus in de nabijheid van het collectief – woonden.⁸⁵ Het bleek bij de meenten dus lastig om misbruik van buitenaf te voorkomen. Om ervoor te zorgen dat de leden het land niet misbruikten, werden leden binnen één beroepsgroep gezocht. Alle leden wilden zelf ook de vruchten kunnen plukken van een succesvol collectief en daarom waren ze sneller geneigd zich aan de regels te houden.⁸⁶ Niemand wilde dat het land uitgeput zou raken, want als één persoon zich misdroeg, zouden alle leden daaronder te lijden hebben. De leden deelden de verantwoordelijkheid voor de meenten. Bij een open toegang wordt het echter steeds lastiger om de collectieven te controleren.

Conclusie

Hierboven is gebleken dat niet alle vijf indicatoren die volgens Ostrom, Huygen, Van Marissing en Boutelier typerend zijn voor burgercollectieven, in de eerste golf aanwezig zijn. Het is lastig om te zeggen in hoeverre de collectieven werden opgericht vanuit een behoefte van de burgers, maar ze opereerden in ieder geval niet autonoom ten opzichte van de lokale overheid. Daarnaast waren de leden in deze collectieven nauwelijks gelijkwaardig en het bestuur werd verkozen op basis van de bestaande hiërarchie in de samenleving. Dit betekende dat de lagere leden nauwelijks inspraak hadden. Ostrom en Huygen, Van Marissing en Boutelier hebben deze criteria bepaald op moderne burgercollectieven, maar in dit hoofdstuk is gebleken dat er blijkbaar veel verschillen bestaan tussen de collectieven uit de eerste en de derde golf. Ook in de eerste golf was sprake van

⁸² 'How can we explain the emergence of institutions for collective action in Western Europe? Motives for collective action – potential advantages, http://www.collective-action.info/debates-institutions-collective-action-general_emergence (geraadpleegd op 16/03/2015).

⁸³ Vera, ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen*, 272.

⁸⁴ De Moor, 'Eendracht maakt macht', 10 & 11.

⁸⁵ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 102; Vera, 'Gemene gronden', 214.

⁸⁶ De Moor, 'Eendracht maakt macht', 9.

burgercollectieven, maar die manifesteerden en werkten overduidelijk anders dan collectieven uit de 21^e eeuw. Dit betekent niet dat de collectieven niets gemeen hebben. De collectieven hebben namelijk wel een homogeen ledenbestand en de toegang was inderdaad voor velen gesloten.⁸⁷ Een kleinschalig ledenbestand en de uitsluiting van buitenstaanders bevorderde het succes van deze collectieven en vergrootte het geloof van de leden in het succes van deze doelstellingen. Deze doelstellingen probeerden verschillende belangen te behartigen en stelden burgers zo in staat om een goede boterham te verdienen, ook in tijden van financieel zwaar weer.

⁸⁷ Epstein en Prak, 'Introduction', 9

Hoofdstuk 2: De NCB, de Boerenleenbanken en

DELA

De collectieven uit de eerste golf bleven eeuwenlang bestaan, maar uiteindelijk verdwenen ze aan het einde van de achttiende eeuw. In de Bataafse Republiek werden burgers al ontmoedigd om lid te worden van een gilde en hierna groeide de macht van de centrale landelijke overheid. Die centrale overheid gaf iedereen gelijke rechten en een uniforme toegang tot de markt, waardoor burgers voldoende rechten kregen om ook op individuele wijze een goede boterham te kunnen verdienen.⁸⁸ Daarnaast legde deze centrale overheid steeds meer de nadruk op privaat eigendom. Privaat eigendom zou leiden tot economische groei en dit demotiveerde het voortbestaan van meenten en gilden.⁸⁹ Toch ontstond binnen honderd jaar opnieuw de behoefte bij individuele burgers om samen te werken met andere burgers. Dit gebeurde veelal in nieuwe organisaties die in deze golf de naam coöperatie hanteerden.

Omdat er veel meer verschillende soorten burgercollectieven ontstonden in de tweede golf dan in de eerste golf, zijn er drie representatieve Brabantse collectieven uitgekozen om te onderzoeken. Het eerste burgercollectief is de zogenaamde Boerenleenbank. Deze banken leenden geld aan boeren die investeerden in de bank. De eerste Boerenleenbank werd in 1897 opgericht en binnen tien jaar waren er al ruim honderd van deze banken in Noord-Brabant gesticht.⁹⁰ De Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond is het tweede collectief dat hier wordt onderzocht. Deze boerenbonden waren associaties waarin boeren konden samenwerken, samen producten inkochten en kennis uitwisselden. De NCB was dusdanig succesvol dat boeren in vrijwel alle kleinere boerengemeenschappen in Brabant zich in 1920 bij een Boerenbond in de directe omgeving konden aansluiten.⁹¹ Dit waren twee boerencoöperaties, maar ook in andere sectoren gingen burgers zich verenigen. De katholieke uitvaartcoöperatie DELA ontstond in 1937 en hoewel de associatie in eerste instantie maar 39 leden wist te bereiken, duurde het slechts een jaar voordat het aantal leden verdubbelde. Het ledenaantal bleef in de daaropvolgende decennia stijgen.⁹² Na de Tweede Wereldoorlog was DELA dusdanig populair dat ook buiten Noord-Brabant gevraagd werd om

⁸⁸ Prak, Lis, Lucassen, Soly, *Craft Guild in the Early Modern Low Countries*, 230 & 231.

⁸⁹ Ibidem, 231; De Moor, *Homo Cooperans*, 16.

⁹⁰ *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale Boerenleenbank te Eindhoven* (Eindhoven 1923) 62 & 63.

⁹¹ J.J. Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond* (Breda 1946) 19 – 28.

⁹² J. Brouwers en W. Maas, *Voor elkaar. Het verhaal van 75 jaar DELA, 1937-2012* (Eindhoven 2012) 12 –16.

afdelingen van DELA. Eind jaren veertig was DELA de grootste uitvaartverzekering van Nederland.⁹³ Deze drie collectieven verspreidden zich dus stuk voor stuk snel door de provincie.

Opnieuw wordt bekeken in hoeverre de indicatoren die in de inleiding zijn besproken aanwezig bij de collectieven uit de tweede golf. Wie richtten deze collectieven op en opereerden ze autonoom van een de overheid? Was er sprake van een licht leiderschap en inspraak van de leden? Wie waren deze leden? Kwamen ze uit dezelfde klasse of uit dezelfde beroepsgroep? En als laatste, waren deze collectieven meer toegankelijk dan de gilden en meenten? Informatie over deze criteria is gevonden in de statuten van de boerencoöperaties en publicaties die pater Van den Elsen – meer over hem in de volgende paragraaf – uitbracht over de problemen van de boerenstand en het belang van deze boerencoöperaties. Daarnaast hebben verschillende bestuursleden en initiatiefnemers in hun biografieën geschreven over deze collectieven en bestaan er geschiedenissen over deze collectieven, zoals *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond* van Josephus Wintermans en *Voor elkaar. Het verhaal van 75 jaar DELA* van de historici Wim Maas en Jan Brouwers.

Initiatief vanuit de burger?

Twee van de collectieven zijn boerencoöperaties, namelijk de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond en de Boerenleenbanken. De Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond was een collectief dat poogde de situatie voor de arme boeren in de twintigste eeuw te verbeteren. De katholieke pater Gerlacus Van den Elsen merkte in zijn omgeving dat de concurrentie en individualisering in de landbouwsector tot problemen leidde.⁹⁴ Door de zware agrarische crisis die de boeren trof aan het einde van de negentiende eeuw, waren de prijzen voor producten erg laag en er was dus geen verlichting voor boeren die getroffen werden door onheil.⁹⁵ De pater bedacht dat het veel gemakkelijker zou zijn wanneer de boeren samen zouden werken, omdat ze gezamenlijk producten in konden kopen voor een lagere prijs, geld aan elkaar konden lenen en van elkaar konden leren wat betreft nieuwe landbouwtechnieken. Dit zou de gehele landbouwsector verbeteren en tegelijkertijd kregen boeren zo de mogelijkheid om hun positie op de markt te versterken.⁹⁶

De Boerenleenbanken ontstonden nadat een vergelijkbaar initiatief succesvol was geweest in Duitsland.⁹⁷ In het Duitse Weyerbusch/Westerwald zag de Duitse burgemeester Friedrich Wilhelm Raiffeisen dat de boeren in zijn gemeente het zwaar hadden en geen mogelijkheid hadden om

⁹³ E. Doeve, 'Het verhaal van DELA', *Kroniek* 62 (2012) 3.

⁹⁴ Th. Van der March, *Boerenleenbanken (Systeem Raiffeisen)*, *Gratis bijlage van het Maandblad van den Christelijken Limburgschen Boerenbond* (Roermond 1900) 46; Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 25, 38 – 41.

⁹⁵ *Cultivator*, *De R.K. Boerenorganisatie N.C.B.* ('s Hertogenbosch 1936) 5.

⁹⁶ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 24 – 33.

⁹⁷ K. Sluyterman e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898 – 1998* (Den Haag 1998) 20 – 25.

zichzelf te redden. Legale geldverstrekkers wilden aan de boeren geen lening toekennen waardoor ze gedwongen werden om gebruik te maken van woekeraars, die dusdanig hoge rentes vroegen dat het boerenbedrijf uiteindelijk alsnog ten onder ging.⁹⁸ De burgemeester – zelf ook een landeigenaar en dus sympathiek staand tegenover de problemen van de boeren – besloot daarom een bank op te richten waarin zowel de arme als de rijke boeren geld investeerden. In tijden van nood konden de aangesloten boeren bij deze banken een lening krijgen tegen een eerlijk en betaalbaar rentetarief.⁹⁹ In Nederland kreeg dit initiatief snel navolging. Onder invloed van pater Van den Elsen – dezelfde geestelijke die boeren stimuleerde Boerenbonden op te richten – ontstonden er op steeds meer plekken in Noord-Brabant Boerenleenbanken. De pater had goede relaties met veel boeren in Noord-Brabant en hij kon zijn netwerk gebruiken om boeren over te halen geld te investeren in deze banken.¹⁰⁰ Tegen een redelijk tarief konden boeren geld lenen bij deze Boerenleenbanken, waarmee ze konden overleven in problematische tijden of wat boeren konden investeren in hun bedrijf om dit te verbeteren.

De uitvaartcoöperatie DELA richtte zich niet op boeren, maar beoogde waardige katholieke begrafenissen te regelen voor katholieke arbeiders die zelf niet voldoende geld hadden om de hoge uitvaartkosten te betalen waar veel katholieke clerici om vroegen. Priesters vroegen vaak erg veel geld voor begrafenissen en wanneer families die hoge kosten niet op konden brengen, werd de overledene nauwelijks genoemd in de mis en kreeg hij of zij een naamloos graf. Dit was moeilijk te verkroppen voor veel arme katholieken.¹⁰¹ Gestimuleerd door uitvaartcoöperaties buiten Noord-Brabant, bedacht Frans Kivits, een glasblazer bij Philips, in 1936 dat de burgers kosten moesten delen. Samen met 38 andere arbeiders van Philips begon Kivits een katholieke uitvaartcoöperatie, zodat ze allemaal voldoende kapitaal hadden om een waardige begrafenis te kunnen betalen.¹⁰²

Het initiatief voor uitvaartcoöperatie DELA past bij de wijze waarop burgercollectieven opkamen in de ogen van Huygen, Van Marissing en Boutelier. Burgers vroegen zelf om een verandering en door samenwerking met gelijkgestemden, richtten ze samen een burgercollectief op.¹⁰³ Daarentegen vroegen de boeren helemaal niet om de coöperaties. Pater Van den Elsen was zowel bij de NCB als bij de Boerenleenbanken de drijvende kracht achter de beide collectieven. Voor de oprichting van de NCB bestonden er vaak al voorlopers van boerenbonden in de meeste plattelandsgemeenschap –

⁹⁸ Cultivator, *De R.K. Boerenorganisatie N.C.B.*, 4 – 7.

⁹⁹ Van der March, *Boerenleenbanken*, 16-17.

¹⁰⁰ Auteur onbekend, 'Een kleine geschiedenis van de Rabobank', (versie 09 april 2012) https://www.rabobank.nl/images/3135_rabo_kleine_geschiedenis_2012_29509288.pdf (geraadpleegd op 24 februari 2015). Publicatie van de Rabobank over de geschiedenis van de bank.

¹⁰¹ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 21 – 27.

¹⁰² Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 10 – 14.

¹⁰³ Huygen, Van Marissing, Boutelier, *Conditie voor zelforganisatie*, 12.

hoewel er in die bonden weinig sprake was van samenwerking en kennisuitwisseling. In deze bonden werd overlegd over gebruik van grond en konden bijvoorbeeld conflicten uitgevochten worden. Veel boeren moesten overgehaald worden om deel te nemen aan de NCB.¹⁰⁴ Hoewel Beltrán Tapia gelooft dat boeren als eerste gaan samenwerken, is daar in Noord-Brabant geen bewijs voor te vinden. De stimulans voor deze collectieven kwam vooral vanuit de hogeropgeleiden die zich zorgen maakten over de noodlijdende boerenstand. C.F.J. Brandts, een inspecteur van de Coöperatieve Vereeniging van Raiffeisenbanken en Lanbouwverenigingen te Utrecht, beweerde dat de boer zelf niets ondernemen zou hebben om zijn eigen positie te verbeteren en daarom moesten hogeropgeleiden die taak op zich nemen om de boeren te beschermen tegen diens eigen 'domheid'.¹⁰⁵ De NCB en de Boerenleenbanken kwamen dus uit de koker van pater Van den Elsen en werden in eerste plaats voor gesteund door andere sleutelfiguren in plattelandsgemeenschappen.

Autonoom ten opzichte van de overheid

In de eerste golf zorgde de leidinggevende positie van de elite in de samenleving voor een hechte band tussen de gilden, meenten en de overheid, terwijl de landelijke overheid nauwelijks een rol speelde. In deze tweede golf hadden nationale overheidsinstanties ook niets te zeggen over de ontwikkeling of de koers van deze burgercollectieven. Die autonomie was vaak een bewuste keuze, want de collectieven in de tweede golf keken wantrouwend naar de landelijke overheid. Ten tijde van de Republiek der Zeven Nederland was Noord-Brabant lange tijd een Generaliteitsland geweest, wat betekende dat de katholieke Brabanders een minderwaardige positie hadden en forse belastingen moesten betalen aan de Republiek.¹⁰⁶ Zodra Noord-Brabant een gelijkwaardige positie kreeg toebedeeld, hoefden Brabanders niet langer zulke hogere belastingen te betalen en ontvingen de boeren in deze provincie zelfs overheidssteun om dood vee te vergoeden. Die vergoeding werd echter opgeheven na 1845. Het ging boeren voor de wind en ze hadden die steun niet langer nodig.¹⁰⁷ Op het moment dat enkele decennia later de agrarische crisis toesloeg werd die hulp weer verwacht, maar de overheid kwam niet over de brug.¹⁰⁸

Die agrarische crisis sloeg natuurlijk niet alleen in Noord-Brabant toe, maar in die provincie kreeg de landelijke overheid de schuld in de schoenen geschoven. Brabanders hadden de overheid nog niet vergeven voor de zware belastingen die zij hadden moeten betalen. Zelfs pater Van den Elsen

¹⁰⁴ H.F.J.M van den Eerenbeemt, *Geschiedenis van Noord-Brabant. Emancipatie en Industrialisering, 1890-1945* (Amsterdam/ Meppel 1996) 37 – 65.

¹⁰⁵ C.F.J. Brandts, Verklaring der Statuten van Coöperatieve Boerenleenbanken met Inleiding, Statuten enz. (Weert 1901) 9.

¹⁰⁶ Van den Brink, 'Van religio naar Regio', 632; Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 25; *Henkelman*, 'Vreemd volk, gekke burenen', 22.

¹⁰⁷ Cultivator, *De R.K. Boerenorganisatie N.C.B.*, 9.

¹⁰⁸ Auteur onbekend, 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet III', *De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad*, 29-10-1891.

verwees in een krantenartikel uit De Tijd van 1892 nog naar de achtergestelde positie van Brabanders bijna 100 jaar eerder: “Hoe kan eene menschelijke Regeering van hem, op wiens welvaart geheel het maatschappelijk leven is gegrondvest, van hem, die onder den zwaarsten en langdurigsten arbeid gekromd gaat, dubbele, ja tiendubbele belasting eischen?”¹⁰⁹ De wrok zat nog diep en de Brabantse boeren hadden het gevoel dat ze opnieuw aan hun lot overgelaten werden.¹¹⁰ Zowel in de primaire literatuur over de Boerenleenbanken en de NCB als in secundaire literatuur wordt verwezen naar de ‘onbetrouwbare landelijke overheid’¹¹¹ en de Tilburgse priester Johannes Brekelmans beschuldigde de landelijke overheid ervan niets te ondernemen om het leven van boeren te vergemakkelijken, ondanks de bewering van de overheid dat ze opkomst van burgercollectieven stimuleerde.¹¹²

Het lijkt niet plausibel dat de leden van DELA bewust de landelijke overheid zouden buitensluiten, want de landelijke overheid had niets te maken met een kerkelijk ritueel. Toch poogden de oprichters van DELA wel bewust een initiatief te starten zonder de overheid daarbij te betrekken en hebben ze decennialang financiële steun van de overheid afgeslagen.¹¹³ Hoogleraar Maatschappelijke Bestuurskunde aan de Universiteit van Tilburg Gabriël van den Brink beschrijft in zijn boek *Werk, kerk en bed in Brabant: demografische ontwikkelingen in Brabant 1700-1920* hoe de achtergestelde positie van katholieken ten tijde van de Republiek der Zeven Nederlanden tot ver in de twintigste eeuw een negatief effect heeft gehad op de wijze waarop Brabanders samenwerken met de overheid. Volgens de auteur wantrouwen veel Brabanders de landelijke overheid en weigerden ze te geloven dat de overheid het beste voorhad met de Brabantse bevolking.¹¹⁴ Dit wantrouwige gevoel was in ieder geval aanwezig bij de boerencoöperaties. De relatie tussen de Brabantse boeren en de landelijke overheid was allesbehalve goed en de boeren vreesden voor het succes van de collectieven wanneer ze de landelijke overheid toe zouden laten.

Concluderend opereerden deze collectieven autonoom van de landelijke overheid. Dit gebeurde ook in de eerste golf, maar toch is de uitingswijze beduidend anders. In de eerste golf had de landelijke overheid nauwelijks gezag over het coöperatieve systeem dat voor de negentiende eeuw in

¹⁰⁹ G. van den Elsen, ‘Landbouwcrisis en Landbouwkrediet VII’, De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad (05-01-1892).

¹¹⁰ H.W. Roes, ‘Wat moeten de boeren doen om vooruit te komen?’, Rede uitgesproken in Oss op 21 december 1912.

¹¹¹ G. van den Elsen, Geestelijk Adviseur van den Noordbrabantse Christelijke Boerenbond in de Abdij van Berne te Heeswijk, *Beknopte sociologie der Boeren* (Plaats van publicatie onbekend, 1920) 26; Auteur onbekend, *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale Boerenleenbank te Eindhoven*, 11 - 16; Duffhues, *Voor een betere toekomst*, passim.

¹¹² J.L. Brekelmans, *Over Boerenleenbanken*, Overdracht uit de Maas- en Waalbode (Druten 1902) 13 – 16; Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale boerenleenbank te Eindhoven (Eindhoven 1923) 7.

¹¹³ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 9 – 21.

¹¹⁴ G. van den Brink en A.M.D. van der Veen, *Werk, kerk en bed in Brabant: demografische ontwikkelingen in Brabant 1700-1920* (’s Hertogenbosch 1989) 148 - 156.

Nederland bestond.¹¹⁵ In de tweede golf was die autonomie een meer bewuste keuze, gebaseerd op de slechte relatie tussen de twee partijen die bij de Brabanders nog vers in het geheugen lag. Toch is een relatie met overheidsinstanties bij beide golven niet uitgesloten. De collectieven werkten in de eerste golf prima samen met lokale overheden en in de tweede golf onderhielden de meeste collectieven eveneens een uitstekende relatie met lokale overheidsinstanties, zoals gemeenteraden. Hoe groter en invloedrijker het collectief, hoe belangrijker een goede relatie met de lokale overheid was.¹¹⁶ In het geval van de NCB was een samenwerking met de lokale overheid zelfs gewenst, omdat de boeren voor regels vaak afhankelijk waren van deze lokale overheid.¹¹⁷ Wellicht is autonomie van een burgercollectief wel degelijk van belang, maar hadden Huygen, Van Marissing en Boutelier een onderscheid moeten maken tussen lokale en landelijke overheidsinstanties. Dit komt overeen met de eerdere bewering dat de opkomst van een sterke landelijke overheid het einde betekende voor de collectieven uit de eerste golf. Blijkbaar kunnen collectieven prima samenwerken met lokale overheidsinstanties, maar de ruimte voor deze collectieven lijkt afwezig te zijn wanneer de landelijke overheid te belangrijk is. In het volgende hoofdstuk zal blijken of de relatie tussen de collectieven en lokale overheden in de derde golf minder hecht is.

Licht leiderschap

In de eerste golf bleken de rijkste en meest invloedrijke leden de macht binnen het collectief in handen te hebben. Leden kregen hun positie toebedeeld op basis van een hiërarchische machtsverdeling. Ook bij de coöperaties uit de tweede golf waren de bestuursleden vaak personen met invloed in de samenleving. Lagere leden en kleine boeren namen niet vaak hoge of leidinggevende functies op zich. Van den Elsen meende: *“Dit is nu juist het groot gebrek van den boerenstand. Hij bezit geene vereenigingen en zoo er die al zijn, zij missen bekwame leiders en noodige elementen, om zich in de politiek te kunnen mengen, met andere woorden, om hard genoeg te kunnen schreeuwen wanneer het gelegen komt, wanneer groote belangen op het spel staan.”* Van den Elsen verwachtte daarom dat invloedrijke burgers in de samenleving een leidende rol op zich namen in de boerencoöperaties. In zijn ogen hadden die invloedrijke burgers de bekwaamheid die de boeren zelf misten.¹¹⁸ Het bestuur van deze collectieven kon niet zomaar in willekeurige handen gelegd worden. Ter illustratie: het bestuur van de NCB was verantwoordelijk voor de juiste uitvoering van alle doelstellingen van het collectief, te weten een verantwoorde inkoop van producten, het regelen van scholing, cursussen en onderlinge kennisdelingsdagen, de inning van contributiegelden en een eerlijke verdeling van deze gelden in tijden van agrarische moeilijkheden. Die taak moest

¹¹⁵ P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Haarlem 2005) 18.

¹¹⁶ Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 58 –78.

¹¹⁷ Cultivator, *De R.K. Boerenorganisatie N.C.B.*, 16.

¹¹⁸ Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 47.

worden toevertrouwd aan mensen die de juiste kennis hadden. Dit waren in de tweede golf hoogopgeleide burgers, zoals burgemeesters, onderwijzers, geestelijken of welgestelde boeren.¹¹⁹ Door burgers bij deze coöperaties te betrekken die bekwaam waren en de kunde hadden om zich wel in de politiek te mengen, kon van deze coöperaties een succes gemaakt worden.

Hadden de gewone leden wel meer rechten dan in de eerste golf? Volgens Van den Elsen hadden alle leden binnen de boerencoöperaties inspraak en als zodanig het recht om zich te bemoeien met de koers die het collectief aanhield.¹²⁰ Die gelijkwaardigheid werd door buitenstaanders met scheve ogen bekeken. Het bestuur van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond in Helvoirt werd zelfs aangeschreven door een rijke fabrikseigenaar, die het bestuur waarschuwde voor het lage contributiebedrag. Omdat alle boeren dit jaarlijkse bedrag van 0,50 cent konden opbrengen, zou de organisatie gedoemd zijn om te falen. De arme boeren zouden hun rechten misbruiken en de NCB zou een 'armenkas' worden.¹²¹ In werkelijkheid hadden de gewone leden bij lange na niet voldoende macht om hun rechten te misbruiken. Volgens historicus en medewerker van de ZLTO Ton Duffhues bestond de gelijkheid vooral op papier. In de jaren na de oprichting van de NCB en de Boerenleenbanken hoopte Van den Elsen dat de kopstukken in de samenleving het bestuur op zich namen en ook in de decennia daarna bleven de grote en meest rijke boeren functies naar zich toe trekken.¹²² De boerencoöperaties waren in conclusie minder idealistisch dan in veel literatuur wordt voorgesteld.

De boerencoöperaties werden niet bestuurd door licht leiderschap, want de bestuurders werden gevraagd. Daarentegen was DELA een idealistisch collectief dat wel degelijk was ontstaan vanuit de behoefte van burgers om een gemeenschappelijk probleem aan te pakken. Wellicht was hier sprake van het lichte bestuur waarover Huygen, Van Marissing en Boutelier spreken. De historici Brouwers en Maas schreven een geschiedenis over het ontstaan van DELA en deze auteurs vermoeden dat het collectief ten onder was gegaan als Ludwig Kauffeld niet snel voorzitter was geworden. Deze glasblazer bij Philips had de kennis om het collectief op de juiste manier te leiden en ten tweede de charme en het communicatief vermogen om leden te bereiken en te overtuigen van het belang van het collectief, in tegenstelling tot initiatiefnemer Kivits.¹²³ Dit is een saillant detail. Kivits bedacht het collectief, maar hij bleek niet in staat om zijn collectief te leiden. Hij had hulp nodig van een bestuurder met de juiste kennis en kwaliteiten om het collectief werkelijk te leiden. Dit past wel bij

¹¹⁹ Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 61; Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 140 – 165.

¹²⁰ Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 57 – 59.

¹²¹ Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 72 – 74

¹²² Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 17.

¹²³ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 16 & 17.

de definitie van licht leiderschap die Huygen, Van Marissing en Boutelier aanhouden, want Kauffeld werd niet gevraagd en hij kreeg zijn positie ook niet vanwege een hoge sociale positie. Kauffeld verdiende zijn bestuurspost, want hij was capabel. Hij bezat de benodigde kwaliteiten. Dit is interessant, want in principe gebeurde hetzelfde bij de boerencoöperaties. Alleen de rijke en hoogopgeleide burgers bezaten de benodigde kwaliteiten om de collectieven te besturen, dus kregen de personen die meestal een hoge sociale positie innamen in de samenleving ook een rol in het bestuur van de boerencoöperaties. Het bestuur lijkt weliswaar verkozen te worden op basis van de bestaande hiërarchie in de samenleving, maar in werkelijkheid is het vaak een inherent gevolg van de eisen die aan de bestuurders gesteld werden. De bestuurders moeten kwaliteiten hebben om een collectief te besturen, zoals een goed communicatief vermogen, een uitgebreid netwerk en ze moeten kunnen plannen. Die eisen sloten gewone leden – die in deze golf vaak laagopgeleid waren en geen ervaring hadden met leidinggeven – uit van bestuursposen, zowel bij DELA als bij de boerencoöperaties. Het klinkt zelfs aannemelijk dat dit ook in de eerste golf meespeelde. Huygen, Van Marissing en Boutelier bepaalden dat een bestuurspost niet gegeven mag worden op basis van een hiërarchische machtsrelatie, maar die hiërarchische machtsrelatie in de samenleving bepaalt blijkbaar niet welke personen bestuursposen invullen in deze collectieven. De bestuurder hoeft niet in staat te zijn om de groep te representeren, maar hij moet wel in staat zijn om leiding te geven en dat waren vaak de personen die hoog op de sociale ladder stonden.

Homogeen ledenbestand

De collectieven uit de eerste golf spraken louter burgers binnen vaste beroepsgroepen aan en op het begin was dit ook in de tweede golf het geval. De eerste jaren richtte DELA zich volledig op arbeiders en de NCB en Boerenleenbank hadden natuurlijk alleen boeren als lid. Toch was de belangrijkste gemene deler in deze collectieven niet het beroep, maar het katholieke geloof. Alleen katholieken mochten lid worden. Dit suggereert dat er veel ruimte was voor veel verschillende sociale klassen in deze collectieven. Zowel burgemeester Raiffeisen als pater Van den Elsen meenden dat het succes van deze collectieven afhankelijk was van een goede samenwerking tussen arme en rijke burgers. Zij voelden zich in dit geloof gesteund door de encycliek van Paus Leo XIII. In deze encycliek sprak de paus over een actieve rol van katholieke geestelijken bij het bevorderen van meer economische gelijkheid.¹²⁴ Iedereen was gelijk en verdiende dezelfde behandeling.¹²⁵ Dit sprak uiteraard arme burgers aan, maar het beperkte de toegang van de elite niet. De initiatiefnemers van de drie collectieven poogden bewust burgers uit alle sociale klasse bij de collectieven te betrekken. Met

¹²⁴ W.J.J. van Diepenbeek, *De coöperatieve organisatie. Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel* (Delft 1990) 19-21.

¹²⁵ Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 5 & 6.

name bij de boerencoöperaties stimuleerden de geestelijken de elite met dwingende hand om deel te nemen aan het collectief. De elite zou er bovendien in slagen om ook andere burgers bij het collectief te betrekken.¹²⁶ Zolang ledenbestand van een collectief alleen zou bestaan uit arme boeren, zouden rijke burgers zich niet aan dit collectief willen verbinden en vooral de Boerenleenbanken zouden dan niet slagen. Daarom investeerde Raiffeisen zelf veel geld in de eerste *Raiffeisenkasse*. Door zelf achter zijn initiatief te staan – als burgemeester was Raiffeisen één van de machtigste mannen in zijn gemeente – durfden andere rijke burgers zich ook aan het collectief te verbinden. In Noord-Brabant werd dit principe ook in de praktijk gebracht. Samenwerking tussen armen en rijken was essentieel voor het succes van deze collectieven.¹²⁷

Opnieuw hadden de leden een andere economische en sociale achtergrond. Het lijkt erop dat gemene deler in deze collectieven het katholieke geloof is. Protestanten werden de eerste decennia in beide collectieven buitengesloten. Het is interessant dat katholieken zich op dat moment gingen verenigen, want de katholieken organiseerden zich eerder in de samenleving nauwelijks op deze manier. Volgens Brouwers en Maas liepen katholieken flink achter wat betreft de oprichting van onderlinge uitvaartverenigingen; Noord-Brabant kende aan het begin van de twintigste eeuw maar zes uitvaartverenigingen en ook in de rest van Nederland was slechts tien procent van alle uitvaartverzekeringen katholiek.¹²⁸ Begravenissen waren jarenlang een manier geweest voor katholieke priesters om macht te verkrijgen in de parochie, waardoor het kerkgezag erg groot was. Die onbetwistbare positie van katholieke geestelijken in het begrafenisritueel demotiveerde de opkomst van katholieke uitvaartverzekeringen in Nederland.¹²⁹ In de zeventiende en achttiende eeuw hadden families kunnen terugvallen op hun burens om het geld voor begravenissen bijeen te krijgen, maar in de eeuw daarna raakte die burenhulp vooral in de steden in onbruik. Tegelijkertijd gingen de katholieke priesters steeds hogere prijzen vragen voor een waardige begrafenis, waardoor burgers zich steeds vaker in de schulden moesten steken om dit bedrag op te kunnen brengen. Ook begrafenisondernemers maakten in die tijd misbruik van de ontredde van de familie en persten nog wat extra geld uit de familie.¹³⁰ Door een lidmaatschap van DELA konden de leden aan deze problemen het hoofd bieden.

Het was op dat moment mogelijk om het kerkgezag en de traditionele werkwijzen van katholieke priesters en bisschoppen bij begravenissen aan de kaak te stellen vanwege het Encycliek dat paus Leo

¹²⁶ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 38 – 41.

¹²⁷ Brekelmans, *Over Boerenleenbanken*, 12 & 13.

¹²⁸ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 10.

¹²⁹ P.J. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19^e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000) 287 & 288, 393 - 395.

¹³⁰ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 11 & 12.

XIII had geschreven en de opkomst van de katholieke Sociale Leer. Waardigheid, solidariteit en subsidiariteit werden hoekstenen die in deze leer van belang waren en steeds meer katholieke priesters keerden zich af van de ouderwetse, elitaire positie die priesters jarenlang hadden ingenomen. Deze jonge priesters begonnen zich actief te bemoeien met het maatschappijleven en het coöperatieve systeem in Nederland.¹³¹ De meeste coöperaties hadden in die tijd dus een 'geestelijk adviseur' en zo ook DELA en de boerencoöperaties. Bij de NCB en de Boerenleenbanken was dit Van den Elsen en bij DELA nam de actieve katholieke pater J. van Gool die rol op zich. Van Gool geloofde als lid van de congregatie van Lazaristen dat hij de katholieke coöperatieve gedachte moest verspreiden. Priesters moesten maatschappelijke verhouding niet laten voor wat ze waren, maar actief een einde maken aan de armoede.¹³² Net als pater Van den Elsen nam hij een zeer proactieve rol op zich.

Die Van Gool en Van den Elsen volgden een trend die in heel Europa onder katholieken zichtbaar was. Sinds het einde van de negentiende eeuw verzochten pausen regelmatig om meer samenwerking tussen werknemers en werkgevers. Het kapitalisme had geleid tot een veel te grote afstand tussen arm en rijk en het was de taak van de kerk om deze mensen weer bij elkaar te brengen.¹³³ Dit was een gevolg van het opkomende socialisme en communisme. De opkomst van coöperaties was namelijk sterk verbonden met het socialistische gedachtegoed en de socialistische denkers stimuleerden de opkomst van associaties waarin burgers samenwerkten. De Katholieke Kerk voelde zich bedreigd door deze ideologieën. De Katholieke Kerk vreesde veel gelovigen te verliezen aan deze ideologieën als priesters aan achtergestelde katholieken geen uitweg zouden bieden uit de armoede. Dit moest natuurlijk uit alle macht voorkomen worden.¹³⁴ Bovendien ontwikkelde het katholicisme zich in deze tijd van een religie naar een levenswijze. Door de verzuiling die aan het einde van de negentiende eeuw ontstond, was het katholicisme was niet langer louter meer een religie; het was een wezenlijk onderdeel van het dagelijkse leven. Bevolkingsgroepen hadden elk hun eigen geloof, associaties en politieke verenigingen en katholieken moesten zich dus op elk onderdeel gaan verenigen, zo ook in de economie.¹³⁵

Toch mag niet gesteld worden dat alle betrokkenen lid werden omdat ze de behoefte hadden om aan een katholiek ideaal te voldoen. Veel primaire literatuur over de boerencoöperaties suggereert

¹³¹ Van Diepenbeek, *De coöperatieve organisatie*, 19-21; Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 47.

¹³² Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 10, 32 & 33.

¹³³ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 33.

¹³⁴ P. de Voogt, *De kleine coöperatie. Vertrouwen in eigen kracht*. (Den Haag, 1998) 8; Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 12.

¹³⁵ R. Aerts ea., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999) 196 – 201.

dit, maar het klinkt plausibel dat vooral de bestuursleden en de elite lid werden omdat ze wilden voldoen aan een katholiek ideaal.¹³⁶ Zowel de statuten van de NCB als de statuten van de Boerenleenbanken verwijzen namelijk nauwelijks naar dit katholieke ideaal en refereren met name aan het economische profijt waarvoor het lidmaatschap van deze collectieven zou zorgen. Boeren konden door samenwerking de kwaliteit van de producten verbeteren, ze konden de hoge inkooprij naar beneden brengen en tenslotte was het ook voordelig voor de rijke boeren dat zij hun 'ledig liggend geld veilig konden beleggen'.¹³⁷ De meeste gewone boeren voelden zich ongetwijfeld vooral aangesproken door deze financiële voordelen. De boerenstand zat namelijk in de problemen in de eerste decennia van het collectief en de collectieven waren in de eerste plaats oplossingen voor economische problemen. Volgens hoogleraar Maatschappelijke Bestuurskunde Ruud Galle kan een collectief gebruikt worden als een 'countervailing power'. Hiermee bedoelt hij dat een grote groep ondernemers samen sterk genoeg staat om wel in staat te zijn een economische verandering teweeg te brengen.¹³⁸

De boerencollectieven hadden een autonoom ledenbestand omdat alle betrokkenen in die collectieven landbouwers waren en die landbouwers hadden allemaal dezelfde behoeftes. Leden konden erop vertrouwen dat andere leden dezelfde resultaten wilden bereiken. DELA kende ook een homogeen ledenbestand, maar hier was het geloof wel de gemene deler. Maar betekent dit ook dat de leden gelijkende behoeftes hadden? DELA wilde de verantwoordelijkheid voor een waardige begrafenis niet langer bij één persoon of familie neerleggen, maar bij de gehele katholieke gemeenschap.¹³⁹ De burgers geloofden dat alle katholieken het verdienden om een waardige begrafenis te krijgen, maar die solidariteit werd alleen gevoeld richting andere katholieken.¹⁴⁰ Daarvoor voelden deze leden vooral solidariteit met gelijkgestemden en dus was een bepaalde mate van homogeniteit van groot belang. Een homogeen ledenbestand garandeert vergelijkbare behoeftes van leden.

Door dit homogeen ledenbestand, vertrouwen de leden elkaar. Dit is nodig omdat de leden erop willen vertrouwen dat ze zelf voordeel behalen uit hun lidmaatschap. Net als in de eerste golf, combineren burgers egoïstische en altruïstische motieven door hun lidmaatschap van deze

¹³⁶ Duffhues, *Voor een betere toekomst*, 25.

¹³⁷ De Boerenleenbanken – verklaard door Georgius – met de officiële uitgave van de statuten ('s Hertogenbosch, 14 augustus, jaartal onbekend) 471; Auteur onbekend, *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale Boerenleenbank te Eindhoven*, 12 – 15.

¹³⁸ Galle e.a., *Handboek coöperatie*, 31 -33.

¹³⁹ *Ibidem*, 59 – 64.

¹⁴⁰ Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 8&9, 24&25.

burgercollectieven.¹⁴¹ Vijfentwintig jaar na oprichting van de eerste Boerenleenbank werd teruggekeken op het succes van de Boerenleenbanken. Onderlinge correspondentie tussen verschillende oprichters werd verzameld en gebundeld in een gedenkboek. Hier schrijft één van de initiatiefnemers van de Eindhovense Boerenleenbank: “*Onbeperkte aansprakelijkheid van al de leden eener boerenleenbank vormde dus den grondslag voor de solidariteit dezer instellingen.*”¹⁴² In deze collectieven lijkt samenwerking de oplossing voor alle problemen. Raiffeisen hanteerde voor zijn bank de slogan: “*Als je anderen helpt, help je jezelf.*”¹⁴³ Het had duidelijk nut om anderen te helpen, omdat je die hulp terug mocht verwachten. Ook hier is dus sprake van reciprociteit: het sleutelwoord bij de collectieven uit de eerste golf. Pater van den Elsen noemde dit het ‘welbegrepen eigenbelang’, gebaseerd op de naam van de eerste aankoopcoöperatie in het Zeeuwse Aardenburg.¹⁴⁴

Beperkte toegang

In deze collectieven vonden leden elkaar op basis van het geloof en beroep. Dit lijkt te suggereren dat elke katholieke burger toe mocht treden. In theorie was dat ook zo en er werden weinig mensen geweigerd.¹⁴⁵ De leden voelden alleen solidariteit met gelijkgestemden, maar in die periode was Noord-Brabant een overwegend katholieke provincie met een minimaal aantal protestanten of andere gelovigen.¹⁴⁶ Ook sloten deze collectieven, in tegenstelling tot de collectieven uit de eerste golf, niet langer arme burgers buiten en ook vrouwen mochten lid worden. Toch bleven ze heel kleinschalig. Alle collectieven hadden aparte afdelingen in elke dorp of stad. Boeren uit Tilburg konden dus geen lid worden van de Boerenleenbank in Den Bosch; burgers moesten zelf een eigen Boerenleenbank oprichtten. Tussen 1897 en 1907 werden meer dan honderd individuele Boerenleenbanken opgericht en dit bewijst dat de collectieven heel lokaal georiënteerd waren. Hetzelfde gold voor de boerenbonden en voor de DELA. Dit betekende dat in principe alleen leden uit de directe omgeving van het collectief lid mochten worden van deze collectieven. Opnieuw werden ‘buitenstaanders’ niet geaccepteerd, al was de definitie van buitenstaanders heel anders dan in de eerste golf.¹⁴⁷

De collectieven in de eerste golf hadden bewuste redenen voor de beperkte toegang en ook in de tweede golf vreesden burgers voor grootschaligheid. Beltrán Tapia merkte in zijn onderzoek naar boerencoöperaties in Spanje op dat burgercollectieven gemakkelijker in boerengemeenschappen

¹⁴¹ W. Lotens, *De Nieuwe Coöperatie. Tussen realiteit en utopie* (Leuven 2014) 24 – 40, 250 – 254.

¹⁴² Auteur onbekend, *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale Boerenleenbank te Eindhoven*, 14.

¹⁴³ *Ibidem*, 18.

¹⁴⁴ Van den Elsen, *Beknopte sociologie der Boeren*, 48; Van der Lans, Vuijsje, *Lage Landen, hoge sprongen*, 107.

¹⁴⁵ Brekelmans, *Over Boerenleenbanken*, 12.

¹⁴⁶ Bijsterveld, *Maakbaar Erfgoed*, 113.

¹⁴⁷ Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 66 – 75.

ontstaan, omdat hier meer informele regels bestaan waar iedereen zich aan houdt. Grootschaligheid zou de kracht van die regels teniet doen.¹⁴⁸ Uit dit hoofdstuk bleek dat boeren zich niet sneller organiseren dan andere burgers, maar het klinkt aannemelijk dat grootschaligheid ertoe leidt dat mensen zich minder snel aan de regels houden. Ook Raiffeisen waarschuwde voor grootschaligheid. Grootschaligheid zou onderlinge persoonlijke kennis tussen leden onmogelijk maken en Raiffeisen geloofde dat zijn collectief alleen zou werken wanneer boeren elkaar kenden.¹⁴⁹ De drie collectieven uit deze golf bleven decennialang kleinschalig en zoveel mogelijk autonoom van elkaar. Deze collectieven lieten alleen inwoners uit de nabije omgeving van het collectief toe. Volgens Ostrom controleren collectieven zichzelf¹⁵⁰ en wanneer collectieven kleinschalig zijn, lijken de leden elkaar inderdaad te controleren.

Conclusie

Er vond aan het einde van de negentiende eeuw opnieuw een intensivering plaats van het aantal burgercollectieven en die intensivering had een aanzienlijk effect in Noord-Brabant. Net als in de late middeleeuwen gingen boeren zich opnieuw verenigen, maar ook in andere sectoren ontstonden collectieven. Deze collectieven werkten niet samen met de landelijke overheid en wel met lokale overheid en ook is hier niet altijd sprake van licht leiderschap. Dit betekent dat de indicatoren die in de inleiding zijn besproken weer niet allemaal aanwezig zijn in de tweede golf. Daarentegen hebben de collectieven een homogeen ledenbestand en de toegang is voor bepaalde burgers gesloten. Die tendens was ook bij de meenten en gilden waar te nemen was. Zelfs de motivaties blijken overeen te komen met de conclusies uit het eerste hoofdstuk. Leden voelden zich aangesproken tot deze collectieven uit solidariteit met anderen, maar ook omdat ze zo zelf financiële voordelen krijgen. Reciprociteit was van belang bij de werking van deze collectieven.

Er mag zelfs al een voorlopige conclusie getrokken worden over de golven op basis van de vergelijking tussen deze twee golven. De leden hoeven geen overeenkomstige sociale of economische achtergrond te hebben, maar een homogeen ledenbestand is essentieel. De leden moeten iets met elkaar gemeen hebben, want alleen dan hebben ze vergelijkbare wensen. In een dergelijk geval proberen de leden met elkaar een gemeenschappelijk probleem het hoofd te bieden. Het homogene ledenbestand is in conclusie geen toeval, net zomin als de besloten toegang. Dit zijn gevolgen van de werkwijze van deze burgercollectieven. Het is voor het succes van een burgercollectief van belang dat buitenstaanders buitengesloten worden en dat de burgercollectieven

¹⁴⁸ Beltrán Tapia, *Commons, social capital and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain*, 514 & 515.

¹⁴⁹ Brekelmans, *Over Boerenleenbanken*, 5.

¹⁵⁰ Ostrom, *Governing the commons*. Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> [25/02/2015].

kleinschalig blijven. Ten tweede lijkt het geen toeval te zijn dat veel bestuurders worden verkozen op basis van een hiërarchische machtsrelatie. Omdat de leden veel kennis en kwaliteiten moeten bezitten, worden vaak de invloedrijke burgers uit de samenleving bestuurders van deze collectieven. In deze studie wordt niet ondervonden dat de indicatoren van Ostrom, Huygen, Van Marissing en Boutelier kloppen, maar er bestaan zeker overeenkomstige elementen tussen de twee golven.

Hoofdstuk 3: MGE, WEL en zorgcoöperatie

Helenaveen

De burgercollectieven uit de eerste golf wisten niet te overleven tot in de negentiende eeuw, maar verschillende grote collectieven uit de tweede golf zijn tot op de dag van vandaag succesvol, zo ook de NCB, de Boerenleenbanken en DELA. De NCB veranderde zijn naam naar de ZLTO en na een fusie met de Duitse *Raiffeisenkasse* hanteren de Boerenleenbanken nu de naam Rabobanken.¹⁵¹ Toch is er te spreken van een derde golf, omdat er nauwelijks nieuwe burgercollectieven ontstonden na 1950. Pas sinds 2005 is er weer een duidelijke stijging in het aantal nieuwe burgercollectieven merkbaar. Het is interessant dat de collectieven die nog bestaan uit de tweede golf nu actief de opkomst van nieuwe burgercollectieven stimuleren. Samen met de provincie Noord-Brabant regelen zij kennisdagen en ontmoetingsbijeenkomsten voor burgers die zelf collectieven willen oprichten.¹⁵² Zo wordt de derde golf gestimuleerd en wordt het burgers gemakkelijker gemaakt opnieuw burgercollectieven op te richten. In dit hoofdstuk worden opnieuw drie representatieve collectieven bestudeerd om te zien of de vijf indicatoren waarnaar in deze studie wordt gezocht aanwezig zijn bij de collectieven in de derde golf. In de eerdere hoofdstukken werd alleen gebruik gemaakt van primaire en secundaire literatuur. In dit hoofdstuk wordt naast literatuur ook gebruik gemaakt van een enquête die is uitgezet onder de leden van burgercollectieven uit de derde golf.

Omdat de derde golf nog in volle gang is, is het mogelijk om de leden direct te ondervragen over hun lidmaatschap. Om die reden is er in het kader van de stage bij het PON een enquête uitgezet onder de leden van drie Brabantse burgercoöperaties, te weten de energiecoöperaties Morgen Groene Energie en Waalre Energie Lokaal en de zorgcoöperatie Helenaveen. Dit leidde tot een respons van zeventig ingevulde enquêtes uit een totaal van 320 uitgezette enquêtes. Met tien procent van de respondenten zijn diepte-interviews gehouden, waarin deze leden hun motieven verder konden toelichten.¹⁵³ Daarnaast zijn er gesprekken gevoerd met de initiatiefnemers van een woningcoöperatie, een scholingsinstituut dat zich richt op de omscholing van werklozen, een coöperatie die zwakkeren in de samenleving werkplekken aanbiedt bij boerenbedrijven en een

¹⁵¹ www.zlto.nl (geraadpleegd op 30 april); Auteur onbekend, 'Een kleine geschiedenis van de Rabobank', (versie 09 april 2012) https://www.rabobank.nl/images/3135_rabo_kleine_geschiedenis_2012_29509288.pdf (geraadpleegd op 02 mei 2015).

¹⁵² B. Smulders, 'Brabantse dag van de coöperatie', (versie 31 oktober 2012) <http://brabant.cooperatiedag.nl/> {geraadpleegd op 06 maart 2014}.

¹⁵³ Meer informatie over deze collectieven en een uitgebreide analyse van de enquête is te lezen in de analyse die via Het PON te bestellen is: I. Jacobs, Energiecoöperaties in Noord-Brabant. Achtergronden en motieven van coöperatielieden (Stageproduct Master Politiek & Maatschappij in Historisch Perspectief, Tilburg 2014).

coöperatie die jongeren stimuleert ideeën te bedenken en projecten te organiseren om de samenleving te verbeteren.¹⁵⁴ Deze coöperaties zijn uitgekozen omdat ze op het eerste gezicht heel verschillend zijn. Ze proberen een ander doel te bewerkstelligen en pogen leden te werven binnen verschillende bevolkingsgroepen.

De enquête onderzoekt de achtergronden van coöperatieleden en de motivaties die deze leden hebben voor hun lidmaatschap van het collectief.¹⁵⁵ Er is kritiek te leveren op het gebruik van een enquête in een wetenschappelijke studie. Het grootste gebrek van een enquête is het beperkte bereik van geënquêteerden. Met name de actieve leden vullen een enquête in en het is zeker mogelijk dat zij meer idealistische motieven hebben dan het gros van het ledenbestand. Dit probleem wordt opgevangen door zoveel mogelijk enquêtes uit te zetten en daarnaast ook eerdere onderzoeken van het PON naar burgerparticipatie en coöperaties te verwerken in dit hoofdstuk. Een tweede risico dat is verbonden aan het gebruik van een enquête in een wetenschappelijke studie is de objectiviteit van de respondenten. Die objectiviteit wordt beïnvloed door de antwoordopties die in een enquête vooraf zijn bedacht. Dit is opgelost door respondenten van de enquête steeds de mogelijkheid te geven om een toelichting te geven. Vooral de leden van energicoöperaties hebben regelmatig van de mogelijkheid gebruik gemaakt om een alternatief antwoord te bedenken. Tevens kregen verschillende leden de gelegenheid om hun subjectieve mening te geven in de diepte-interviews. Er moet kritisch omgegaan worden met informatie uit een enquête, maar uiteindelijk kan het een informatieve kijk bieden in de gedachten en motieven van de leden. Door de informatie uit de enquête verder te toetsen aan eerder onderzoek van het PON, komt een steekhoudend beeld naar voren over de drijfveren en achtergronden van coöperatieleden van Noord-Brabantse burgercollectieven en die informatie mag tot op grote hoogte als representatief voor de leden van Brabantse burgercollectieven gezien worden.

Initiatief vanuit de burger?

De term burgercollectief suggereert een prominente rol voor burgers, maar uit de tot nog toe onderzochte hoofdstukken bleek dat het initiatief voor deze burgercollectieven niet altijd vanuit de burgers zelf kwam. Hoe ontstonden de twee energicoöperaties en de zorgcoöperatie in de derde golf en welke redenen dragen de initiatiefnemers aan voor het ontstaan van deze collectieven?

¹⁵⁴ Dit zijn de coöperaties Markieza, Academie voor Ondersteuning en Herstel, bewonerscoöperatie ONS Geeren, Coöperatie de Duinen en Tasty Green Life Experience, Deze coöperaties bestaan al enkele jaren en hebben daarom een goed beeld van hun eigen succes en – risicofactoren.

¹⁵⁵ Conceptplan Stageproject rondom burgercollectieven (versie oktober 2013), [http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/ STA Conceptplan voor stage organisaties oktober%202013.pdf](http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/STA_Conceptplan_voor_stage_organisaties_oktober%202013.pdf) (geraadpleegd op 04 februari 2014).

De energiecoöperaties passen in een trend die al enkele jaren in België en Duitsland te signaleren is en ze worden nu ook populair in Nederland.¹⁵⁶ Onvrede over de wijze waarop energiebedrijven omgaan met de levering van energie en een behoefte om iets voor het milieu te doen, bracht Andries Mulder uit Nuenen ertoe om samen met anderen een energiecoöperatie op te richten. Mulder was wethouder en had in die positie vaak ervaren dat burgers goede ideeën hadden, maar hij zag die plannen met regelmaat op niets uitlopen. Zodra hij geen wethouder meer was, besloot hij zelf het initiatief te nemen en zijn expertise te gebruiken om burgers te helpen hun ideeën wel te concretiseren. Hij besloot de energiecoöperatie Morgen Groene Energie op te richten en zijn idee ook in andere dorpen in Noord-Brabant aan de man te brengen.¹⁵⁷ In die hoedanigheid kwam Mulder ook in Waalre terecht, waar drie burgers zich aangesproken voelden door het succesverhaal van Morgen Groene Energie (MGE). Het was beduidend goedkoper om zelf via zonnepanelen energie op te wekken en daarom richtten enkele burgers uit Waalre, met behulp van de initiatiefnemer van Morgen Groene Energie, de gemeente Waalre, de Rabobank en de KabelTelevisie Waalre, zelf een coöperatie op om goedkoop collectief zonnepanelen te kunnen kopen.¹⁵⁸ Zo ontstond de energiecoöperatie Waalre Energie Lokaal. Het initiatief kwam dus vanuit de burgers, maar alleen Morgen Groene Energie werd opgericht zonder hulp van buitenaf. En net als in de tweede golf gaf één persoon de aanzet voor beide collectieven. Andries Mulder heeft in die hoedanigheid het ontstaan van energiecoöperaties in nog zeven dorpen rondom Nuenen weten te bewerkstelligen.¹⁵⁹

Zorgcoöperatie Helenaveen kon ontstaan door een goede samenwerking tussen burgers, overheidsinstanties en verschillende adviserende organisaties. De burgers waren bang dat dat faciliteiten uit het dorp zouden verdwijnen door de leegloop van het dorp en de vergrijzing. Bovendien zouden de ouderen in het dorp niet langer de zorg ontvangen die ze nodig hebben. De gemeente Deurne vroeg aan verschillende organisaties advies over de wijze waarop de burgers de leefsituatie in het vergrijzende Helenaveen op peil konden houden. Er was zelfs een onderzoekende rol weggelegd voor Het PON. Op advies van al die organisaties besloten de burgers van Helenaveen een coöperatie op te richten.¹⁶⁰ Ook de opkomst van zorgcoöperatie Helenaveen verliep met behoorlijk wat externe hulp. Daarentegen zijn de drie collectieven nu allemaal zelfregulerend en de

¹⁵⁶ 'Grootste energiecoöperatie telt 50,000 aandeelhouders' (2014) http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/TDY_Grootste-energiecooperatie-telt-50000-aandeelhouders.pdf (geraadpleegd op 03 januari 2015), 12; Deutscher Genossenschafts- und Raiffeisenverband, s.a., *Energy cooperatives. Results of a survey carried out in spring* (Berlin 2012) passim.

¹⁵⁷ Cox, Den Hartog, 'Collectieven: leren van het verleden', 12.

¹⁵⁸ Interviews met initiatiefnemers Ernst van der Leij 11 maart 2014 en Pieter van Deursen op 15 april 2014.

¹⁵⁹ Voor informatie over die andere energiecoöperaties: <http://www.morgengroeneenergie.nl/afdeling.php?a=2>

¹⁶⁰ 'Ontstaan van de Zorgcoöperatie in Helenaveen', <http://www.zorghelenaveen.nl/> (geraadpleegd op 21 mei 2014); H. de Kuyper, *Welzijn en Zorg in Helenaveen. Plan van aanpak voor de Kruisvereniging Helenaveen* (Tilburg 2007) 7 – 10, 15 – 24.

leden doen aan zelfbeheer. Op die manier passen bij het beeld dat De Moor heeft over burgercollectieven. Door collectieven uit drie golven te vergelijken is duidelijk geworden dat het helemaal niet zo belangrijk is dat burgers zelf deze collectieven beginnen. Een externe autoriteit kan best helpen bij het ontstaan of de organisatie van een collectief, zonder dat dit het succes of de werking van het burgercollectief bedreigt. Belangrijker lijkt te zijn dat burgers zelf het belang van het collectief bevatten. Met andere woorden kan een externe partij geen burgercollectief oprichten, wanneer de betrokken burgers zelf totaal geen behoefte hebben aan het collectief.

Autonoom ten opzichte van de overheid

In de voorgaande hoofdstukken is de autonomie ten opzichte van de overheid onderzocht bij collectieven uit de eerste en tweede golf. Daaruit is gebleken dat de collectieven vaak autonoom opereerden ten opzichte van de landelijke overheid, maar tegelijkertijd goed samenwerkten met de lokale overheid. Dit kon verklaard worden door een nauwelijks aanwezige landelijke overheid in de eerste golf en een moeilijke relatie met de landelijke overheid in de tweede golf. Van geen van beide situaties is in de derde golf sprake. Kiezen de collectieven er nog steeds voor om autonoom te opereren? Volgens Tine de Moor kenmerken burgercollectieven zich door zelfbeheer¹⁶¹ en de onderzochte collectieven uit deze golf worden inderdaad niet bestuurd door externe instanties, maar door burgers zelf.¹⁶² Zorgcoöperatie Helenaveen werd pas een realiteit nadat de initiatiefnemers zeker waren dat de burgers het collectief zouden kunnen dragen zonder hulp van de overheid en ook de energiecoöperaties kunnen voortbestaan zonder overheidssteun. De bestuurder van Morgen Groene Energie Ernst van der Leij zei hierover: *“Je moet nooit vertrouwen op de overheid. Als je zelf je broek niet op kunt houden, moet je het niet doen.”*¹⁶³

Opnieuw zijn de collectieven dus autonoom, maar dat is een besluit van het bestuur. Hoe kijken de leden van deze coöperaties naar de overheid? Niet alle leden zijn gekant tegen overheidsbemoedigen. Een vrouwelijk lid van Morgen Groene energie zei: *“Soms heb je startsubsidies nodig, want je moet ergens beginnen. Die subsidies kan de overheid verstrekken. Bij Morgen Groene Energie hebben Andries en Ernst veel startkapitaal ingelegd, maar niet alle mensen hebben die financiën. Dat heb ik onder andere gemerkt bij andere opdrachten in de wijk; af en toe is het zo fijn dat je steun vanuit de*

¹⁶¹ De Moor, 'Eendracht maakt macht', 8.

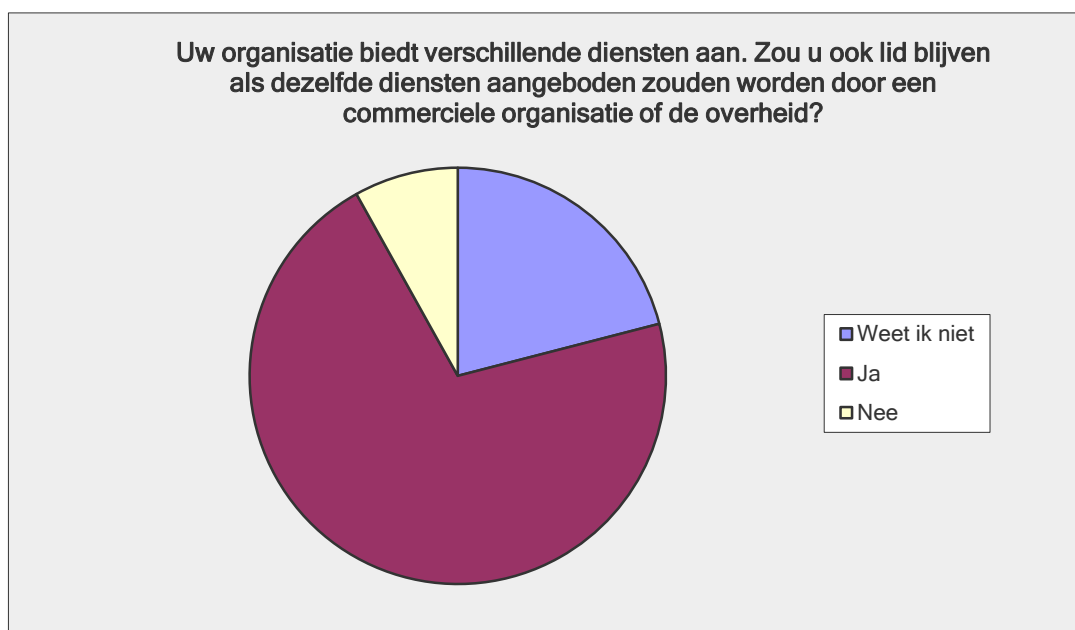
¹⁶² Er bestaan meerdere burgercollectieven in de derde golf die wel samenwerken met overheden. Dit kan subsidie zijn, maar er zijn ook gevallen bekend waarbij het bestuur een samenwerking is tussen de burgers en de Provincie. De burgers ontvangen dan verregaande begeleiding van medewerkers van de Provincie bij de uitoefening van hun taken. Het PON heeft voor de provincie Noord-Brabant een database ontwikkeld van collectieven in de provincie die overheidssteun ontvangen. Zie voor meer informatie: <http://leefbaarheidbrabant.nl/> en <http://hetpon.nl> (Geraadpleegd op 20 februari 2012); E. Tonkens en I. Verhoeven, *Bewonersinitiatieven: proeftuin voor partnerschap tussen burgers en overheid* (Amsterdam 2010) 10 – 12.

¹⁶³ Interview met Ernst van der Leij op 25 maart 2015

gemeente krijgt omdat je er met elkaar niet uitkomt.” De meeste geënquêteerden zijn echter minder positief over de overheid. De overheid wordt gezien als een buitenstaander die het voortbestaan van het collectief bedreigt. In een coöperatie geldt in principe hoofdelijk stemrecht en dat is bij deze drie collectieven aanwezig, maar burgers niet dat dit ook het geval is in organisaties waarbinnen de overheid veel zeggenschap heeft.¹⁶⁴ Leden gaan dan twijfelen aan de echtheid van het product wanneer de overheid macht krijgt of vrezen hun inspraak te verliezen.

Om inzicht te krijgen in de rol van de overheid, werd de leden gevraagd om ze ook lid wilden blijven van het collectief als een vergelijkbaar initiatief zou worden gestart door de overheid. De enquête toonde dat het gros van de leden het burgercollectief prefereert boven een overheidsinitiatief. Een overheidsinitiatief werkt alleen voor de overheid en niet voor de betrokken burgers, was het beeld dat geschetst werd. Alleen enkele ouderen uit de zorgcoöperatie gaven aan over te stappen naar het overheidsinitiatief. Zelfs deze leden waardeerden het burgercollectief in Helenaveen, maar ze geloofden dat een overheidsinitiatief duurzamer was in de samenleving. Bij het burgercollectief hadden de leden minder garantie dat het collectief er over enkele jaren nog zou zijn.

Figuur 1: De rol van de overheid bij burgercollectieven

Veel media verklaren de opkomst van collectieven als een gevolg op de crisis.¹⁶⁵ Een gevolg van die crisis is de onder druk staande verzorgingsstaat. Dit leidde sinds 2008 tot een privatisering van publieke diensten, een overprofessionalisering van de zorgsector en het uitblijven van

¹⁶⁴ Galle ea., *Handboek coöperatie*, 76 & 77.

¹⁶⁵ Dekker, V. 'Coöperaties gedijen in de crisis', (versie 16 maart 2013), <http://www.trouw.nl/tr/nl/5151/Vincent-wilzon/article/detail/3409483/2013/03/16/Cooperaties-gedijen-in-de-crisis.dhtml>, (geraadpleegd 04 april 2014).

duurzaamheidsengagement.¹⁶⁶ Het vertrouwen in de overheid heeft een deuk opgelopen door negatieve ontwikkelingen.¹⁶⁷ Dit zou kunnen verklaren waarom leden liever lid blijven van het collectief. Toch lijkt de crisis en de onder druk staande verzorgingsstaat slechts voor een klein groepje het overtuigende motief te zijn om lid te worden van het burgercollectieven. De ouderen in zorgcoöperatie Helenaveen snaptten dat de vergrijzing ook een groot probleem was dat aan het licht was gekomen als er geen sprake was geweest van een economische crisis, terwijl de leden van de energiecoöperaties graag zelf weer actie ondernamen. *“Als de regering het van bovenaf oplegt, zijn mensen niet betrokken en worden laks. ‘Waarom zou ik iets organiseren, want de overheid regelt het toch?’ Dat komt nog een beetje vanuit vroeger, de regering was te betuttelend en regelde alles.”*¹⁶⁸

Hoewel de collectieven in alle golven autonoom opereerden ten opzicht van de landelijke overheid, hadden de collectieven hiervoor dus driemaal een ander motief. In de eerste golf was de autonomie van de landelijke overheid een gevolg van de te verwaarlozen rol die de centrale overheid destijds speelde in het dagelijkse leven. In de tweede golf was het een keuze van de Brabantse burgers die ontevreden waren over de gebrekkige steun die ze van de overheid ontving in een periode van een heftige agrarische crisis of nog steeds wrevel voelden tegenover de landelijke overheid, omdat die jarenlang een minderwaardige positie had toegekend aan katholieken. In de laatste golf is die autonomie een bewuste keuze omdat veel leden vrezen dat ze niet langer kunnen bepalen waar het collectief zich op richt of dat het collectief voor de overheid gaat werken in plaats van voor de burgers.

Leden wantrouwen dus de overheid, net zoals in de tweede golf gebeurde. Dit strookt met conclusie van Van den Brink dat de relatie tussen de landelijke overheid en Brabanders onherstelbaar is beschadigd. Echter, er is weliswaar sprake van wantrouwen richting de overheid, maar het klinkt niet aannemelijk dat dit wantrouwen alleen in Noord-Brabant gevoeld wordt. In een tijd waarin de natie met grote problemen wordt geconfronteerd, zoals een onder druk staande verzorgingsstaat en een hoge werkloosheid, heeft het vertrouwen in de Nederlandse regering in heel Nederland een deuk opgelopen. Ondanks de bewering van Van den Brink, is het erg waarschijnlijk dat de leden van collectieven buiten Brabant hetzelfde antwoord zouden geven op deze vraag. In de tijd dat overheden en grote bedrijven niet meer vertrouwen zijn, vertrouwen burgers liever op kleinschalige initiatieven en burgers die dichterbij wonen.¹⁶⁹ In die kleinschalige collectieven hebben de leden veel

¹⁶⁶ De Moor, *Homo Cooperans*, 24 & 25.

¹⁶⁷ Centraal Bureau voor Statistiek, *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie* (Den Haag/Heerlen 2010) 85-92.

¹⁶⁸ Interview in Eindhoven op 13 mei 2014.

¹⁶⁹ Van Diepenbeek, *De coöperatieve organisatie*, 13 & 14.

inspraak en ook dat spreekt burgers aan. De mogelijkheid om zelf te bepalen wat er gebeurde, wordt door de meeste burgers als een positief kenmerk van een burgercollectief gezien; iets wat ze niet zouden hebben in een organisatie die door de overheid bestuurd werd.¹⁷⁰

Licht leiderschap

In het vorige hoofdstuk bleek dat de bestuurders vaak invloedrijke burgers waren die veel status hebben in de samenleving. De leden die in deze enquête aangaven een bestuurspost te vervullen, zijn mannen van een middelbare leeftijd, met een bovenmodaal inkomen, die in hun professionele leven ook een leidinggevende positie hebben en medewerkers aan moeten sturen. Er is dus weinig veranderd in het bestuur van burgercollectieven in die honderden jaren dat er al burgercollectieven bestaan. Nog steeds bestieren de kopstukken uit de samenleving deze collectieven. Is er dan nog wel sprake van licht leiderschap? De bestuurders van de collectieven die hier zijn onderzocht zijn nog steeds dezelfde personen die ook betrokken waren bij de opkomst van deze collectieven. Daarom is er enigszins sprake van licht leiderschap. Deze initiators hebben het aangedurfd om het collectief te beginnen en hebben bewezen dat zij de competenties bezitten om van deze collectieven een succes te maken. Aangezien deze drie collectieven succesvol zijn geworden, zijn de leiders op natuurlijke wijze aan de macht gekomen. Blijkbaar wisten deze bestuurders de belangen van de leden op de juiste manier te behartigen. Tegelijkertijd vormt dit bewijs dat bestuurders zich nauwelijks hoeven te bewijzen zolang ze de juiste kwaliteiten bezitten. Dit kan geïllustreerd worden door te kijken naar een voorbeeld bij Morgen Groene Energie. Morgen Groene Energie is in een periode van enkele jaren dusdanig gegroeid dat de oorspronkelijke Nuenense afdeling een nieuwe voorzitter heeft gekregen, terwijl de initiatiefnemers zich bezig houden met het algemene bestuur van het collectief en het verspreiden van hun idee. De voormalige voorzitter vroeg de supermarktmanager van de lokale supermarkt om zich als bestuurder aan het collectief te verbinden, omdat de oude voorzitter vertrouwen had in diens kennis en kunde om het collectief te leiden.¹⁷¹ De nieuwe voorzitter heeft zijn voorzitterschap niet “verdiend”, want hij was niet eens lid van het collectief. Toch is hier geen sprake van hiërarchische machtsrelatie, want de nieuwe supermarktmanager werd verkozen op basis van zijn kwaliteiten, niet omdat hij een hoge positie had in een supermarkt. Er is hier dus geen sprake van licht leiderschap.

De leden hebben in deze collectieven wel veel meer rechten. Op basis van de enquête, diepte-interviews en literatuur mag gesteld worden dat het bestuur van een burgercollectief aan positie heeft moeten inleveren in vergelijking met eerdere golven. Het is veel meer geaccepteerd dat

¹⁷⁰ Galle e.a., *Handboek coöperatie*, 39 & 42.

¹⁷¹ Interview in Nuenen op 13 mei 2014.

gewone leden de bestuurders op fouten aanspreken. De leden hebben recht op inspraak en inzicht in de koers die de coöperatie volgt. Bestuurders zeggen suggesties van leden serieus te nemen en stimuleren inspraak.¹⁷² Nu zijn beide collectieven nog erg nieuw en het is lastig om te zeggen hoe deze collectieven zich zullen ontwikkelen en het zou kunnen gebeuren dat het bestuur in de toekomst meer elitair wordt, terwijl de inspraak van leden vermindert. Gilden waren in eerste instantie waarschijnlijk ook organisaties waarin alle leden een gelijkwaardige stem hadden.¹⁷³ Maar tot nog toe zijn de leden van collectieven uit de derde golf erg gelijkwaardig en alle leden hebben het recht om de regels aan te passen. Dit *design principle* van Ostrom is dus aanwezig bij de collectieven in de derde golf. Bij gilden en meenten hadden de burgers met het minste geld en invloed ook de minste zeggenschap en Wintermans en Duffhues hebben in hun geschiedenissen over de boerencoöperaties bewezen dat er nauwelijks sprake was van gelijkheid tussen boeren in de coöperaties, waardoor de boeren zonder invloed in de gemeenschap, ook in de coöperaties nauwelijks invloed konden uitoefenen.¹⁷⁴ Maar in de derde golf is voor de eerste maal echt sprake van gelijkheid.

Dit betekent echter niet dat er in de derde golf veel gebruik wordt gemaakt van die inspraak. De leden gaven aan dat ze veel vertrouwen hadden in de bestuursleden en enkel zouden spreken als ze problemen zouden ervaren. Maar tegelijkertijd konden alle interviewkandidaten problemen bedenken en slechts één van de geïnterviewden had het bestuur hier ook op aangesproken. Een lid van een energiecoöperatie wist hiervoor een verklaring te bedenken. *“Pas als je mekaar wat langer kent, ga je kritische vragen stellen tijdens de Algemene Leden Vergadering. Nu zijn die vergaderingen nog wat tam. De bestuurders zijn intelligente mensen, die alle kennis lijken te hebben en daar worden mensen misschien schuchter van. Dit is onterecht, want inspraak is een reden om lid te worden van een coöperatie.”*¹⁷⁵ Het vermogen tot inspraak wordt teniet gedaan door de grotere kennis van de bestuurders en het korte bestaan van deze collectieven.

Op basis van het vergelijkende onderzoek tussen de golven, is een interessante conclusie te trekken over het bestuur van de collectieven. In de inleiding bleek dat het vertrouwen in grote bedrijven weg is. Toch willen burgers blijkbaar niet terug naar een minder professionele bedrijfsvoering. Het is zelfs van belang dat het collectief professioneel opgezet wordt. Burgers moeten zelf het collectief organiseren, maar op een vakkundige wijze. Wanneer de golven apart bekeken werden, lijkt alleen hiërarchie van belang te zijn, want steeds weer kregen de rijkste en meest invloedrijke burgers de

¹⁷² B. Speleers, 'De revival van de coöperatie. Een classic case sinds 1795', *P+* 11 (2012), 3; Interviews met bestuurders van coöperaties op 25 maart 2015, 19 mei 2015 en 23 mei 2015.

¹⁷³ Wijffels, *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, 38 – 41.

¹⁷⁴ Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 68 – 70.

¹⁷⁵ Interview in Nuenen op 19 mei 2014.

macht in deze collectieven. Maar door de golven met elkaar te vergelijken, is duidelijk geworden dat dit inherent is aan de aard van deze burgercollectieven. Het succes van burgercollectieven is dus afhankelijk van de kwaliteiten van de leider.¹⁷⁶ Een leider moet een goed netwerk bezitten om mensen te bereiken en het vermogen hebben om die mensen in de juiste richting te sturen. Door bestuurders te kiezen die al ervaring hebben met het leiden van een collectief, weten de leden dat de bestuurder die kwaliteiten bezit. Dit werd ook in de tweede golf en in mindere mate in de eerste golf duidelijk. In conclusie is het essentieel dat het bestuur van een collectief weet wat het doet. Niet licht leiderschap is van belang voor het succes van een collectief, maar professioneel bestuur.

Homogeen ledenbestand

Terwijl de leden in de eerste twee golven geen vergelijkbare sociale of economische achtergrond bleken te hebben, is in deze studie ondervonden dat dit in de derde golf wel het geval is. De leden van energiecoöperaties zijn meestal mannen, die een goede opleiding hebben genoten en bovenmodaal verdienen. De leden van de zorgcoöperatie zijn daarentegen vaker vrouw, laagopgeleid en verdienen een inkomen dat lager is dan het modaal inkomen. Nu collectieven ontstaan op elke denkbaar terrein, kunnen de leden elkaar niet langer vinden op basis van religie of beroep, maar een homogeen ledenbestand blijft belangrijk. Leden vinden elkaar dus nu op basis van achtergrond. Hoogleraar Samenlevingsopbouw Justus Uitermark concludeerde in zijn oratie dat leden met een diverse achtergrond zich beduidend minder snel verenigen in burgercollectieven dan leden met een vergelijkbare sociale en economische achtergrond.¹⁷⁷ Zowel rijke als arme burgers willen zich best verenigen, maar ze vinden elkaar niet in collectieven. Het ledenbestand van burgercollectieven blijft altijd homogeen. Omdat burgers kiezen voor het collectief dat ze interessant vinden, worden mensen die zorg nodig hebben lid van een zorgcoöperatie, terwijl werklozen lid worden van de coöperatie die langdurig werklozen weer aan het werk helpt en zzp'ers lid worden van organisaties die aan deze zelfstandigen verzekeringen bieden. Die homogeniteit is dus begrijpelijk; leden met vergelijkbare behoeftes hebben vergelijkbare agenda's.¹⁷⁸

Het is dus niet van belang hoe leden elkaar vinden. Leden kunnen zich verbinden met andere leden op basis van beroep, religie of sociale klasse, zolang de leden maar naar hetzelfde resultaat toewerken. Leden vinden elkaar met name op basis van behoefte. Omdat alle leden dezelfde

¹⁷⁶ A.P. Martinez-Soto, S. Martinez-Rodriguez en I. Mendez, 'Spain's development of rural credit cooperatives from 1900-1936,' *European Review of Economic History* 16:4 (2012) 465.

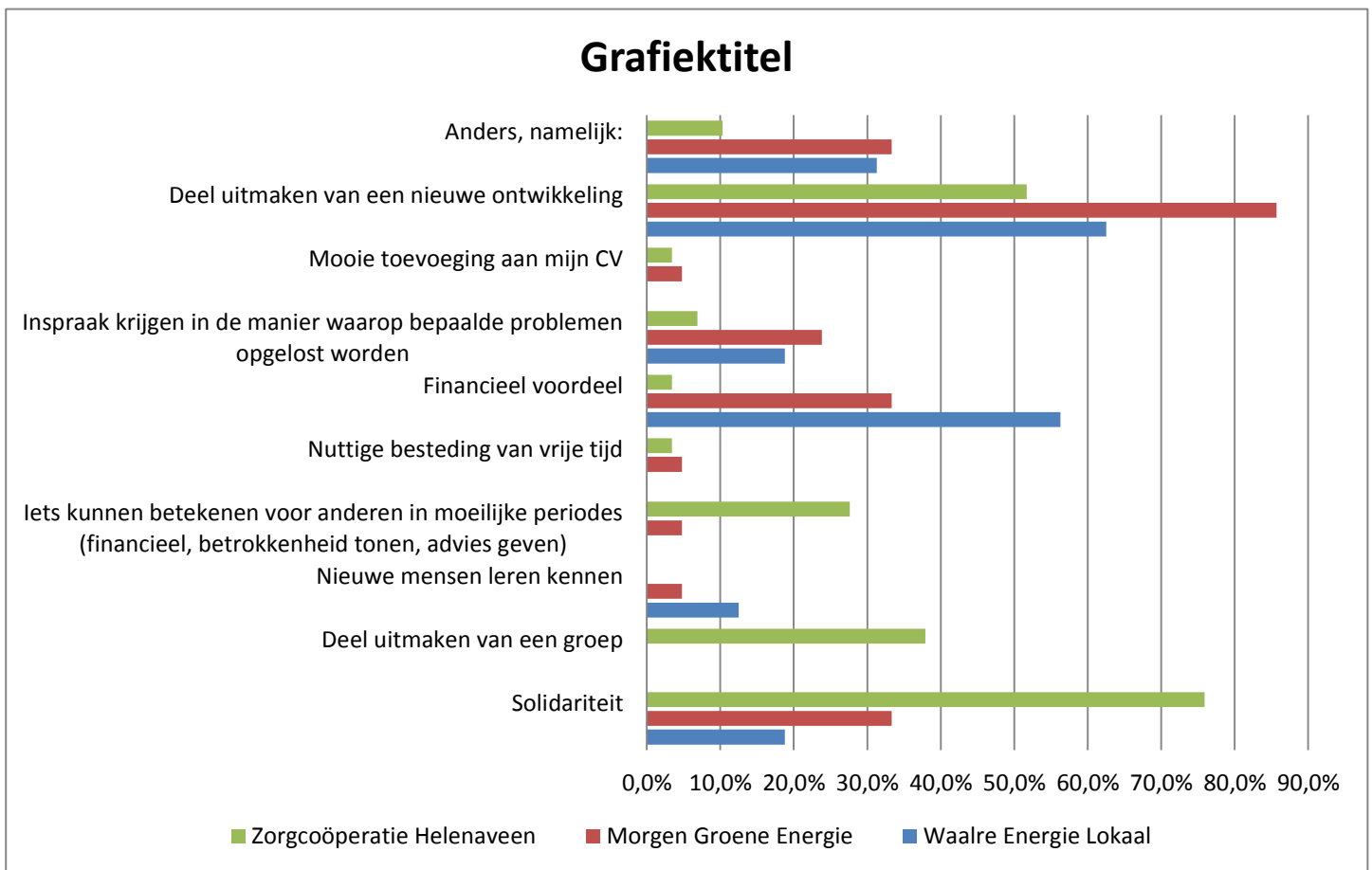
¹⁷⁷ Uitermark, *Verlangen naar wikipotopia*, 9 & 10.

¹⁷⁸ Oude Vrielink en Verhoeven, 'Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid', 381 & 382; B. Fairbairn, *Living the dream: membership and marketing in the Co-operative Retail System*. Researchpaper University of Saskatchewan: Centre for the Study of Co-operatives (Saskatchewan 2003) 31 – 35.

behoefte hebben, vertrouwt elk lid erop dat de andere leden vergelijkbare normen en waarden heeft en hetzelfde resultaat zal proberen te bereiken.¹⁷⁹

Betekent dit dat de leden van collectieven nu vergelijkbare motivaties hebben? In figuur 3 zijn die verklaring in een tabel verwerkt en dit bevestigt dat veel leden per collectief dezelfde motivaties hebben.

Figuur 2: Motivaties leden burgercoöperaties

Hieruit blijken grote verschillen tussen de collectieven. Het valt op dat de leden van de zorgcoöperatie erg betrokken zijn bij de verbetering van de samenleving en andere leden willen helpen, terwijl de leden van energicoöperaties ook geïnteresseerd zijn in het financiële voordeel dat via een lidmaatschap te behalen valt. Dit is begrijpelijk. De sociologen Susan Balloch en Michael Hill stellen dat burgers zich nooit gaan verenigen wanneer ontbering de enige gemene deler is en ook de Spaanse historici Martinez-Soto, Martinez-Rodrigues en Mendez stellen dat het motief om deel te nemen aan een burgercollectief vrijwel nooit financieel is. Uit deze grafiek blijkt dat financieel

¹⁷⁹ De Moor, 'Eendracht maakt macht', 13.

voordeel wel belangrijk is, maar het is nooit het enige motief voor mensen om zich te gaan verenigen.¹⁸⁰ Dit blijkt uit deze enquête en kwam ook naar voren in onderzoek naar de eerdere golven. Burgers verenigen zich al driemaal in burgercollectieven omdat ze hierin financiële en solidaire motieven met elkaar kunnen verenigen. Alleen wanneer die combinatie mogelijk is, komen burgers tot de oprichting van burgercollectieven. Dit verklaart waarom reciprociteit in alle golven zo belangrijk is. Zelfs bij een energiecoöperatie – waar weinig sociale motieven te vinden zijn – worden burgers ook lid omdat ze bij deel uit willen maken van een nieuwe ontwikkeling en omdat ze de wereld willen verbeteren voor andere inwoners van de wereld of hun nageslacht. Dit zegt ook wat over de ontstaansredenen van burgers. Balloch en Hill bepaalden dat burgers nooit gaan samenwerken in tijden waarin alleen sprake is van ontbering en daarom kan de economische recessie in de tegenwoordige Nederlandse samenleving niet geleid hebben tot de oprichting van deze burgercollectieven. De economische crisis speelt wel mee in de wijze waarop deze burgercollectieven werken, maar de opkomst van burgercollectieven is geen direct gevolg van de economische crisis.¹⁸¹

Het is interessant dat de leden aangeven graag deel uit te maken van een groep en van een nieuwe ontwikkeling. Veel geënquêteerden zijn namelijk ook op een andere manier betrokken bij de samenleving. Van de zeventig respondenten was 75 procent op een of andere manier betrokken bij maatschappelijk werk of vrijwilligerswerk. De meeste leden zijn lid van een sportvereniging, zijn betrokken bij een katholieke organisatie of speelden een rol in de lokale politiek. De burgers die lid worden van een burgercollectief nemen dus graag deel aan de gemeenschap en doen dit op meerdere manieren. Hier moet de kanttekening bij geplaatst worden dat de enquête met name wordt ingevuld door actieve burgers in het collectief. Maar ook PON-onderzoek wees uit dat nog steeds 73 procent van de Brabanders betrokken was bij de samenleving via een sociale vereniging, de politiek of vrijwilligerswerk.¹⁸² Engagement bij de samenleving lijkt de opkomst van burgercollectieven in de hand te werken.

Opvallend is de betrokkenheid van de leden bij religieuze organisaties, want in de tweede golf speelde religie een erg belangrijke rol in de collectieven. Stimuleert het katholieke geloof de opkomst van burgercollectieven? De Brabantse psycholoog Lourens Henkelmans gelooft dat Brabanders door

¹⁸⁰ S. Balloch en M. Hill, *Care, community and citizenship: research and practice in a changing policy context* (Bristol 2007) 10; Martinez-Soto, Martinez-Rodriguez en Mendez, 'Spain's development of rural credit cooperatives from 1900-1936,' 454.

¹⁸¹ Institutions for Collective Action en Aedes-Actiz – Kenniscentrum Wonen-Zorg, 'Verslag 1ste denktanksessie Collectieve Actie in de Zorg' (versie 17 oktober 2013) http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/ AGE_20131017_Think-tank-session-I_summary.pdf (geraadpleegd op 01 april 2015).

¹⁸² J. Den Hartog, 'Wat brengt Brabanders in beweging?', in: J. Den Hartog, T. Rietveld en M. van Bommel, ea., *Zo doen we dat in Brabant*, Jaarboek het PON (2013) 31 – 39, 33.

eerder geneigd zijn hiërarchische organisaties te accepteren en ook eerder hulp bieden aan de zwakkeren en armeren in de samenleving omdat ze een katholieke achtergrond hebben.¹⁸³ Beide suggesties zijn in deze studie weerlegd. Niet hiërarchie, maar professionaliteit is van belang bij het bestuur van deze collectieven. En zelfs in de tweede golf – waarbinnen het katholicisme erg belangrijk was – bleek de behoefte om een goed katholiek burger te zijn voor de meeste leden van ondergeschikt belang te zijn aan egoïstische motieven. De collectieven waren geen vorm van katholieke naastenzorg, maar de leden begrepen dat zorgen voor anderen ertoe zou leiden dat zij zelf ook hulp zouden krijgen in tijden van nood.

Hoogleraar Leisure Studies Hans Mommaas aan de Universiteit van Tilburg heeft een alternatieve uitleg voor de rol van het katholicisme in de opkomst van de collectieven in de tegenwoordige tijd. Sinds de jaren tachtig verliest de katholieke kerk aan invloed en dit had zorgde tevens voor een verlies van maatschappelijke betrokkenheid bij de samenleving.¹⁸⁴ Het katholicisme was de verbindende factor voor burgers in de samenleving, maar nu de kerken leeglopen, verdwijnt ook dit sociale cement dat bestond tussen kerkgangers.¹⁸⁵ Zelfs de leden die nog wel bij een kerk horen voelen zich onthecht ten opzichte van de rest van de samenleving omdat er steeds minder mensen naar de kerk gaan. Andere organisaties moeten die verbindende rol overnemen. Op momenten dat individualisering ook op economische terreinen steeds meer zichtbaar wordt, gaan mensen samenwerken in burgercollectieven. Zo proberen zij het gevoel van verbondenheid met de samenleving terug te krijgen. Dit wordt onderschreven door Balloch en Hill. Zij publiceerden in 2007 hun boek over de ontwikkelingen in de zorg. De auteurs spreken in dit boek hun zorgen uit over het gebrekkige contact tussen burgers en het verlies van macht van de katholieke kerk. Dit zorgt volgens de auteurs voor een verwijdering van de gemeenschap, terwijl die gemeenschap de burgers juist een gevoel van ‘beloning’ geeft. Op een moment dat het individualisme de samenleving negatief beïnvloedt, gaan burgers opnieuw op zoek naar eigenschappen die ze gemeen hebben met andere burgers.¹⁸⁶ Hierboven werd beweerd dat engagement de oprichting van burgercollectieven in de hand werkt en dat blijkt ook hieruit. De verbindende rol van de kerk wordt dus overgenomen door maatschappelijke organisaties en sinds 2005 ook door burgercollectieven.

Beperkte toegang

Allerlei burgers willen dus deelnemen aan een burgercollectief om het gevoel te hebben dat ze bij de gemeenschap horen. Omdat de leden niet meer gezocht worden binnen een sociale klasse, beroepsgroep of religie, kunnen in principe alle burgers lid worden van een bepaald burgercollectief.

¹⁸³ Henkelman, ‘Vreemd volk, gekke burens’, 22.

¹⁸⁴ Mommaas, *De duurzaamheidsbalans van Brabant 2010*, 98.

¹⁸⁵ P. de Kroon, *Erbij of erbuiten*, in: *Jaarboek het PON, Buitenstaand of buitengewoon*, (1995) 6 – 13, 8.

¹⁸⁶ Balloch, Hill, *Care, community and citizenship*, 14.

Betekent dit dat deze collectieven meer toegankelijk zijn dan collectieven uit het verleden? De burgers hoeven alleen dezelfde interesses te hebben, dus in theorie mag elke burger lid worden. Alle onderzochte collectieven in deze studie gaven aan dat een lidmaatschap mogelijk was voor iedereen die dit wenste te verkrijgen. Maar in de vorige hoofdstukken is gebleken dat collectieven alleen succesvol worden als ze een homogeen ledenbestand hebben. Ook in deze golven is dit idee doorgedrongen tot de bestuurders van de collectieven. Alleen leden uit de directe omgeving treden toe tot het collectief. Een coöperatie is dus een voorbeeld van *bonding* sociaal kapitaal, waarbij sterke banden worden aangehaald binnen homogene groepen, zoals families en personen uit de directe omgeving.¹⁸⁷ Dit is tegelijkertijd is een gevolg van de wijze waarop een collectief opereert. Coöperaties maken weinig reclame en de bestuurder van een bewonerscoöperatie in Breda legde uit dat coöperaties vooral nieuwe leden trekken via mond-tot-mondreclame. *“De inwoners van Geeren geloven ons niet als we zeggen dat ze lid moeten worden van de coöperatie. Maar ze vertrouwen wel de andere vrouwen die al lid zijn.”*¹⁸⁸

Ook in het eerdere hoofdstuk zagen we dat onderlinge sociale banden erg belangrijk waren voor het succes van een collectief, vanwege inspraak en vertrouwen tussen leden. De boerencoöperaties volgden heel bewust het advies van burgemeester Raiffeisen op.¹⁸⁹ Bij een burgercollectief geldt: hoe meer leden, hoe minder invloed.¹⁹⁰ Maar door de collectieven klein te houden, hebben alle leden nog iets te zeggen en bovendien vertrouwen de leden elkaar dan meer. Zo is er geen behoefte aan het boetesysteem waarnaar Ostrom in haar boek verwijst.¹⁹¹ Toch is dit een saillant detail wanneer hier de informatie uit de enquête naast gelegd wordt. Een heel klein deel van de geënquêteerden kent werkelijk een groot deel van de anderen. Raiffeisen beweerde dat onderlinge kennis van belang was voor het succes van een collectief, maar die onderlinge kennis blijkt bij een homogeen ledenbestand niet heel belangrijk te zijn. De meeste leden gaven aan erop te vertrouwen dat de andere leden dezelfde motivaties hebben. Een lid dat sinds het begin van de energiecoöperatie lid was geweest van de coöperatie zei: *“Het trekt me aan dat je iets organiseert met anderen die hetzelfde willen. Het wordt snel duidelijk als een lid iets anders wil.”*¹⁹²

Conclusie

Nu de drie golven met elkaar vergeleken zijn, kan een conclusie getrokken worden over de overeenkomsten van deze golven. Veel van de vooraf bepaalde indicatoren kloppen niet bij alle

¹⁸⁷ R.D. Putnam, *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York 2000) 59 - 62.

¹⁸⁸ Interview in Breda op 23 maart 2014.

¹⁸⁹ Brekelmans, *Over Boerenleenbanken*, 5.

¹⁹⁰ Galle e.a., *Handboek coöperatie*, 39 – 42; Brouwers en Maas, *Voor elkaar*, 33.

¹⁹¹ E. Ostrom, *Governing the commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990). Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> [25/02/2015].

¹⁹² Interview in Nuenen op 19 mei 2014.

golven. Uit de voorgaande hoofdstukken bleek dat de collectieven soms vanuit de burgers opkomen, maar ook met regelmaat van bovenaf opgelegd worden. Zelfs in de laatste golf waren er overheidsinstanties en bedrijven betrokken bij de oprichting. Burgercollectieven opereren weliswaar meestal autonoom ten opzichte van de landelijke overheid, maar de relatie met lokale overheden is goed. En de motivaties voor die autonomie verschilden wezenlijk in de drie golven. Als laatste is er bij deze collectieven zeker geen sprake van licht leiderschap. De collectieven zijn inderdaad zelfregulerend en ze doen aan zelfbeheer, maar de bestuurders worden niet altijd verkozen op basis van verdienste in het collectief.

Door niet slechts naar één golf te kijken of alleen naar verschillende willekeurige burgercollectieven, is bewezen dat het lastig is om vaste indicatoren te bepalen voor alle burgercollectieven. Maar tegelijkertijd is bewezen dat de golven redelijk veel gemeenschappelijke kenmerken bezitten. Zo hebben deze collectieven een homogeen ledenbestand en niet alle burgers in de samenleving mogen toetreden tot deze collectieven. Dit zorgt ervoor dat de leden erop kunnen vertrouwen dat de andere leden gelijkende resultaten willen bereiken en garandeert het succes van een collectief. Bovendien worden de bestuurders vaak gekozen op basis van hun kwaliteiten, want zij moeten in staat zijn om op de juiste manier leiding te geven aan deze collectieven. Professionaliteit is daarvoor heel belangrijk. En collectieven weten altijd economische en solidaire doelstellingen te combineren. Deze elementen kwamen echter pas aan het licht door collectieven uit drie golven naast elkaar te leggen.

Epiloog

Academici hebben veel interesse in de zelforganisatie van burgers, maar vaak worden burgercollectieven louter bestudeerd op basis van hun diversiteit en niet op basis van hun overeenkomsten. Of academici zoeken soms overeenkomsten, maar vergelijken dan slechts meerdere collectieven uit één specifieke golf. Als zodanig vinden ze overeenkomsten die niet bij eerdere golven aanwezig waren. Uit deze studie is gebleken dat er niet alleen overeenkomsten bestaan tussen de collectieven uit één golf, maar dat er ook overeenkomstige kenmerken bestaan tussen de collectieven uit alle golven. De golven hebben dus meer gemeen dan onderzoek tot nog toe bewezen heeft. Burgercollectieven zijn associaties waarbij burgers met gelijkgestemden de mogelijkheid hebben om een onderdeel of meerdere onderdelen van het dagelijkse leven zelf te organiseren, zonder dat ze daarbij rekening hoeven houden met eisen van de overheid of bedrijven. Niet alleen heeft de overheid geen zeggenschap, maar ook buitenstaanders wordt de toegang geweigerd. Zo garanderen deze collectieven dat alle leden naar hetzelfde doel toewerken. De doelstellingen zijn altijd gericht op reciprociteit; de burgers nemen deel aan het collectief omdat ze geloven dat ze hun investering op een later moment terugkrijgen. Dit is bij alle collectieven die in deze studie zijn onderzocht aanwezig geweest. De geschiedenis herhaalt zich niet, maar er is wel degelijk te spreken van drie golven van burgercollectieven, waarin min of meer dezelfde ontwikkeling plaatsvindt. Niet de collectieven zelf zijn te vergelijken, als wel de ontwikkeling.

Eerder onderzoek stelde dat collectieven vanuit de burger ontstaan, dat ze autonoom van overheden opereren en dat er sprake moet zijn van zogenaamd licht leiderschap. Bovendien hebben burgercollectieven een homogeen ledenbestand en vaak is de toegang voor verschillende mensen gesloten.¹⁹³ Door representatieve collectieven uit de drie golven met elkaar te vergelijken, is aan de oppervlakte gekomen dat die indicatoren niet altijd aanwezig zijn. Slechts twee van de vijf criteria bleken bij alle collectieven uit de drie golven aanwezig te zijn, te weten de beperkte toegang tot deze collectieven en het homogene ledenbestand. Vaak worden buitenstaanders - dit kunnen buitenstaanders zijn op basis van geslacht, religie, woonplaats of beroep – buitengesloten. Een onmiskenbaar gevolg van die besloten toegang is het homogene ledenbestand van de collectieven. Door bewust één soort groep toe te laten treden tot de collectieven, hebben de leden logischerwijs een vergelijkbaar beroep, of een vergelijkbare economische of sociale achtergrond. Dit betekent dat het gemakkelijk is om doelstellingen te bedenken waar alle leden achter staan. Het homogene ledenbestand en de besloten toegang garanderen dus het succes van de burgercollectieven. De

¹⁹³ Ostrom, *Governing the commons*. Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> [25/02/2015]; Huygen, Van Marissing, Boutelier, 'Zelforganisatie in de netwerkmaatschappij', 12 – 14.

andere drie indicatoren zijn echter niet teruggevonden in deze studie. Hoewel de collectieven vaak zelfregulerend zijn en bedoeld zijn om de burger te helpen, ontstaan de collectieven lang niet altijd vanuit de burger. Overheden, externe bedrijven en zelfs de Rooms-Katholieke Kerk hebben in de drie golven een initiërende rol gespeeld bij de opkomst van de burgercollectieven. Dit heeft nauwelijks het succes van deze collectieven beperkt of bedreigd. Ten tweede is er geen sprake van licht leiderschap. Door alleen naar collectieven uit de laatste golf te kijken, zouden academici inderdaad dit idee kunnen krijgen, terwijl bij de collectieven in de eerste golf juist de schijn wordt gewekt dat collectieven geen licht leiderschap hebben en bestuurders louter kiezen op basis van sociale status. Pas door de vergelijking te maken tussen drie aparte golven, is aan de oppervlakte gekomen dat collectieven niet baten bij een licht leiderschap, maar bij een professioneel leiderschap. De bestuurder moet de juiste kwaliteiten en kennis bezitten om van het collectief een succes te maken. Dit is bij alle collectieven uit de drie golven aanwezig. Hiërarchie is niet zozeer van belang, als wel ervaring met het aansturen van mensen. Dit verklaart waarom de bestuurders vaak een hoge positie innamen op de sociale ladder in de eerste golf, waarom de bestuurders van collectieven in de tweede golf vaak de rijke boeren of meest succesvolle fabrieksarbeiders waren en waarom de bestuurders van collectieven in de derde golf naast hun hoge positie in het collectief vaak een leidinggevende beroepsfunctie uitoefenen. Als laatste zouden de collectieven autonoom moeten opereren van de overheid. Ook dit blijkt een criterium te zijn dat met name in de derde golf van belang is. Weliswaar hebben de collectieven in de drie golven geen noemenswaardige relatie met de landelijke overheid, maar daarvoor hadden de collectieven driemaal een andere redenen. Bovendien was een goede relatie met de lokale overheid vooral in de eerste twee golven gewenst door beide partijen en zelfs nodig.¹⁹⁴ De landelijke overheid speelt echter wel een rol bij de opkomst van burgercollectieven, omdat de overheid ruimte moet scheppen in de samenleving voor burgercollectieven. De collectieven uit de eerste golf verdwenen door de vergrote rol van de centrale overheid en ook in de tweede golf is het nauwelijks toeval te noemen dat er veel minder collectieven ontstonden nadat Nederland in 1950 een goed werkende verzorgingsstaat werd.¹⁹⁵ Met andere woorden: een overheersende rol van de overheid in de gemeenschap, demotiveert het opkomst van burgercollectieven.

Door in een micro-studie naar de collectieven in één provincie te kijken, bleek dat de golven vrij veel gemeen hebben. Hoewel slechts twee van de vijf vooraf bepaalde indicatoren aanwezig zijn bij de collectieven, blijken de golven in hoge mate vergelijkbaar te zijn. Deze informatie mag gebruikt worden om conclusies te trekken over de ontstaansredenen waarover gesproken wordt in de

¹⁹⁴ Hoppenbrouwers, 'The use and management of commons in the Netherlands', 102; Wintermans, *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond*, 58–78.

¹⁹⁵ Prak, Lis, Lucassen, Soly, *Craft Guild in the Early Modern Low Countries*, 231; O. van Bekkem: 'Aantal burgercoöperaties in Nederland', in: Van Zuylen J., F. Kuijper, C. Cruijssen (red.), *Burgercoöperaties in opkomst. Tijdschrift over de veranderende relatie tussen samenleving en overheid* (november 2013), 16 & 17.

inleiding van deze studie. De crisis kan geen ontstaansredenen zijn voor de opkomst van burgercollectieven, net zo min als het bestaan van een hoog sociaal kapitaal op het platteland. Hoewel beide elementen meespelen in de wijze waarop collectieven zich manifesteren en opereren in de gemeenschap, zijn deze criteria niet bij alle golven aanwezig zijn. De gilden ontstonden niet als een reactie op een eventuele crisis, net zomin als de uitvaartcoöperatie DELA. En zelfs in de derde golf was een stijging van burgercollectieven zichtbaar voordat de economische crisis in 2008 toesloeg.¹⁹⁶ Vanwege het homogene ledenbestand van de collectieven, lijkt de suggestie gewekt te worden dat een hoog sociaal kapitaal wel essentieel is voor de opkomst van burgercollectieven, maar in de voorgaande drie hoofdstukken bleek dat die homogeniteit een inherent gevolg was van de doelstellingen van deze collectieven en overeenkomstige behoeftes van leden. Het had niets te maken met informele regels die in een samenleving met een hoog sociaal kapitaal bestaan. In de derde golf kon zelfs geconcludeerd worden dat burgers graag bij een groep horen en het klinkt aannemelijk dat dit gevoel juist al aanwezig is in gemeenschappen waar een hoog sociaal kapitaal bestaat. De conclusie van Tine de Moor klinkt daarentegen wel plausibel. Zij concludeerde dat de collectieven altijd ontstaan als reactie op een versnelde ontwikkeling op de markt en dit blijkt ook uit deze studie. Burgers ondernemen actie als een reactie op de markt en de mogelijkheden die deze leden hebben om het dagelijkse leven te organiseren. Het is dus een correctiemechanisme op de negatieve effecten van de vrije markt.¹⁹⁷

Natuurlijk heeft deze studie zich nauwelijks gericht op de ontstaansredenen van collectieven en verregaande conclusies mogen er nog niet getrokken worden. Hier ligt nu dus een mooie taak voor toekomstige academici. Het is van belang om niet alleen de collectieven uit één golf te onderzoeken, maar naar alle golven te kijken. Door overeenkomstige eigenschappen van golven te zoeken zonder hierbij de diversiteit van burgercollectieven uit het oog te verliezen, worden wellicht ook meer ontstaansredenen duidelijk en kunnen de conclusies die in deze microstudie zijn gevonden, getoetst worden aan vergelijkbaar onderzoek in andere provincies.

¹⁹⁶ De Moor, *Homo Cooperans*, 11.

¹⁹⁷ De Moor, *Homo Cooperans*, 21 – 23.

Bibliografie

Secundaire literatuur

Aerts R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen/Amsterdam 1999).

Akkerman, J. B., 'Het koopmansgilde van Tiel omstreeks het jaar 1000.' *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 30 (1962) 409 – 471.

De Kroon P. ea, *Jaarboek het PON, Buitenstaand of buitengewoon* (Tilburg 1995) 6 - 13.

Balloch S., M. Hill, *Care, community and citizenship: research and practice in a changing policy context* (Bristol 2007).

Beltrán Tapia F. J., 'Commons, social capital, and the emergence of agricultural cooperatives in early twentieth century Spain', *European Review of Economic History* 16:4 (2012) 511-528.

Bijsterveld A.J.A., *Maakbaar Erfgoed: perspectieven op regionale geschiedenis, cultureel erfgoed en identiteit in Noord-Brabant* (Tilburg 2009).

Birchall J., *Cooperatives and the Millennium Development Goals* (Londen 2004).

Boone M., M. Prak ed., *Statuts individuels, statuts corporatifs et statuts judiciaires dans les villes européennes, moyen âge et temps modernes/Individual, corporate, and judicial status in European cities, late middle ages and early modern period, Actes du colloque tenu à Gand les 12-14 octobre 1995* (Leuven 1996).

Braat P., *De Roosendaalsche gildes* (Plaat van publicatie onbekend, 1939).

Brekelmans J.L., *Over Boerenleenbanken, Overdracht uit de Maas- en Waalbode* (Druten 1902)

Van den Brink, G, A.M.D. van der Veen, *Werk, kerk en bed in Brabant: demografische ontwikkelingen in Brabant 1700-1920* ('s Hertogenbosch 1989).

Brouwers J. en Maas W., *Voor elkaar. Het verhaal van 75 jaar DELA, 1937-2012* (Eindhoven 2012).

CBS publicatie, *Sociale Samenhang: Participatie, Vertrouwen en Integratie* (Den Haag/Heerlen 2010).

Cox, S. en J. den Hartog, 'Collectieven: leren van het verleden', in: J. den Hartog, T. Rietveld, M. van Bommel ea., *Zo doen we dat in Brabant, Jaarboek het PON* (Tilburg 2013) 51 – 57.

Cultivator, *De R.K. Boerenorganisatie N.C.B.* ('s Hertogenbosch 1936).

Van Diepenbeek W.J.J., *De coöperatieve organisatie. Coöperatie als maatschappelijk en economisch verschijnsel* (Delft 1990).

Doeve, E. 'Het verhaal van DELA', *Kroniek* 62 (2012) 3

Van den Brink, G. 'Van religio naar Regio', in: W. van de Donk, *Het nieuwste Brabant* ('s Hertogenbosch 2014) 629 - 632

Douw L., J. Post, *Kracht door verandering. De ontwikkeling van de Nederlandse agrosector* (Den Haag 2000).

Duffhues T., 'Coöperatie in de schijnwerpers!', *Coöperatie* 618 (2014) 18 – 19.

Duffhues T., *Voor een betere toekomst. Het werk van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond voor bedrijf en gezin, 1896-1996* (Nijmegen 1996).

Van den Eerenbeemt, H.F.J.M., *Geschiedenis van Noord-Brabant. Emancipatie en Industrialisering, 1890-1945* (Amsterdam/ Meppel 1996).

Van den Elsen, G., Geestelijk Adviseur van den Noordbrabantse Christelijke Boerenbond in de Abdij van Berne te Heeswijk, *Beknopte sociologie der Boeren* (Plaats van publicatie onbekend 1920).

Epstein S.R., 'Craft Guilds, Apprenticeship. And Technological Change in Preindustrial Europe', *The Journal of Economic History* 58:3 (1998) 684-713.

Epstein, S.R. en Prak, M. 'Introduction: Guilds, Innovation, and the European Economy, 1400-1800', in: S.R. Epstein, M. Prak ed., *Guilds, Innovation and the European Economy, 1400 – 1800* (Londen/Utrecht 2008) 1 – 24

Fairbairn B., *Living the dream: membership and marketing in the Co-operative Retail System*. Researchpaper University of Saskatchewan: Centre for the Study of Co-operatives (Saskatchewan 2003).

Farr, J.R., 'On the shop floor: Guilds, Artisans, and the European Market Economy 1350-1750' *Journal of Early Modern History* 1:1 (1997) 25 -54.

Galle R.C.J. e.a., *Handboek coöperatie* (Amstelveen 2010).

Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de coöperatieve centrale Boerenleenbank te Eindhoven (Eindhoven 1923).

Gijselincx C., A. Coates en P. Deneffe, *Coöperatieve antwoorden op maatschappelijke uitdagingen* (Leuven 2011).

Groen A., E. Kooger, *Delen is winst. Naar een coöperatieve samenwerking* (Tilburg 2006).

Den Hartog, J. 'Wat brengt Brabanders in beweging?', in: J. Den Hartog, T. Rietveld en M. van Bommel, ea., *Zo doen we dat in Brabant*, Jaarboek het PON (2013) 31 – 39.

Hoppenbrouwers, P., *The use and management of commons in the Netherlands. An overview*, in: M. de Moor, L. Shaw-Taylor, P. Warde, ed., *The Management of common land in north west Europa, c. 1500-1850* (Turnhout 2002) 87 – 112.

Hurenkamp, H., E. Tonkens en J. Duyvendak, *Wat burgers bezielt. Een onderzoek naar burgerinitiatieven* (Amsterdam 2006) 12 – 13.

Huygen A., E. van Marissing en H. Boutelier, 'Zelforganisatie in de netwerkmaatschappij', in: *Conditie voor zelforganisatie* (Utrecht 2012)

De Jager R., 'Meester, leerjongen, leertijd. Een analyse van zeventiende-eeuwse Noord-Nederlandse leerlingcontracten van kunstschilders, goud- en zilversmeden', *Oude Holland* 104:2 (1990) 69-110.

De Kroon P. ea., *In verband met Brabant. Beschouwingen bij het vijftigjarig bestaan van het PON*, publicatie van het PON, (Tilburg 1997).

De Kroon P., De Kuyper, H. e.a., *In verband met Brabant* (Amsterdam/Tilburg 1997).

De Kuyper, H., *Welzijn en Zorg in Helenaveen. Plan van aanpak voor de Kruisvereniging Helenaveen* (Tilburg 2007).

Lambert, P. *La Doctrine Cooperative* (Brussel 1964).

Van der Lans J en H. Vuijsje, *Lage Landen, hoge sprongen. Nederland in beweging 1898-1998* (Den Haag 1998).

Van Leeuwen, M.H.D. 'Guilds en Middle-class Welfare, 1550-1800: provisions for burial, sickness and widowhood', *The Economic History Review* (2002) 61-90.

Lotens W., *De Nieuwe Coöperatie. Tussen realiteit en utopie* (Leuven 2014).

Lucardie, P., *Nederland Stroomland. Een geschiedenis van de politieke stromingen* (Assen 2002)

Lucassen, L. Willems, W. *Living in the City. Urban Institutions in the Low Countries 1200-2010* (New York 2012).

P.J. Margry, *Teedere quaesties: religieuze rituelen in conflict. Confrontaties tussen katholieken en protestanten rond de processiecultuur in 19^e-eeuws Nederland* (Hilversum 2000).

Martinez-Soto A.P., S. Martinez-Rodriquez en I. Mendez, 'Spain's development of rural credit cooperatives from 1900-1936,' *European Review of Economic History* 16:4 (2012) 449-468.

Mommaas H., *De duurzaamheidsbalans van Brabant 2010* (Tilburg 2010).

De Moor T., 'Eendracht maakt macht. De rol van instituties voor collectieve actie in de vroegmoderne samenleving', *Leidschrift* 25:2 (2010) 7 – 19.

De Moor T., *Homo Cooperans. Instituties voor collectieve actie en de solidaire samenleving* (Utrecht 2013).

Noble T.F.X. e.a., *Western Civilization. Beyond boundaries* (Wadsworth 2011)

Oude Vrielink M. en I. Verhoeven, 'Burgerinitiatieven en de bescheiden overheid', *Beleid en Maatschappij* 38:4(2011), 377-387.

Prak, M., 'Craft Guilds in North-Western Europe. (England, France, Low Countries)', *IISG* (2006) 1-18.

Prak, P. 'Een verzekerd bestaan. Den Bosch in de tweede helft van de 18^e eeuw', in: B. de Vries, E. Nijhof en L. Heerma ea., *De Kracht der Zwakkeren. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden. Opstellen aangeboden aan Theo van Tijn bij zijn afscheid als hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht* (Amsterdam 1992) 49 – 79.

Prak M., C. Lis, J. Lucassen, H. Soly, *Craft Guild in the Early Modern Low Countries. Work, Power, and Representation* (Hampshire 2006).

Putnam R.D. *Bowling alone. The Collapse and Revival of American Community* (New York 2000).

Raad voor Maatschappelijke ontwikkeling, *Terugzien is vooruitzien. Maatschappelijke veerkracht in het publieke domein* (Den Haag 2013).

Ratner C., *Cooperation, Community and Co-Ops in a Global Era* (New York 2013).

De Rooy, P. *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Haarlem 2005)

Slokker, N.S. *De ruggengraat van de stad. De betekenis van gilden in Utrecht, 1528-1818* (Amsterdam 2010).

Sluyterman K. e.a., *Het coöperatieve alternatief. Honderd jaar Rabobank, 1898 – 1998* (Den Haag 1998).

Speleers B., 2012. De revival van de coöperatie. Een classic case sinds 1795. *P+* 11(2) 2-8.

Swansom H., 'The Illusion of Economic Structure: Craft Guilds in Late Medieval English Towns', *Past & Present* 121 (1988) 29 – 48.

Tuinder M., J. den Hartog, S. Cox, *Kijk op Brabanders. Beschouwing bij Brabantpanelonderzoek voor Kijk op Brabant*, Het PON (2013).

Uitermark J., *Verlangen naar wikipotopia* (Rotterdam 2014).

Wijffels, C., *De oorsprong der ambachten in Vlaanderen en Brabant* (Brussel 1951)

Wintermans J.J., *Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond* (Breda 1946).

Vera H. L. M., *Gemene gronden*. In: Sanders, J.G.M. ed., *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795: een institutionele handleiding* (Hilversum 1996).

Vera, H.L.M. ...*Dat men het goed van den ongeboornen net mag verkoopen* (Amsterdam 2011).

De Voogt P., *De kleine coöperatie. Vertrouwen in eigen kracht*, (Den Haag, 1998).

Van Zuylen J., F. Kuijper, C. Crujisen (red.), *Burgercoöperaties in opkomst. Tijdschrift over de veranderende relatie tussen samenleving en overheid* (november 2013)

Websites

Auteur onbekend, 'Een kleine geschiedenis van de Rabobank', (versie 09 april 2012)

https://www.rabobank.nl/images/3135_rabo_kleine_geschiedenis_2012_29509288.pdf

CBS Statline, Werkloze en werkzame beroepsbevolking per maand,

[http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80479NED&D1=10,12&D2=a&D3=0&D4=\(I-26\)-I&HDR=T,G2,G1&STB=G3&VW=T](http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?DM=SLNL&PA=80479NED&D1=10,12&D2=a&D3=0&D4=(I-26)-I&HDR=T,G2,G1&STB=G3&VW=T) (geraadpleegd op 01 augustus 2014)

Dekker, V. 'Coöperaties gedijen in de crisis', (versie 16 maart 2013), <http://www.trouw.nl/tr/nl/5151/Vincent-wil-zon/article/detail/3409483/2013/03/16/Cooperaties-gedijen-in-de-crisis.dhtml>, (geraadpleegd 04 april 2014).

E. Ostrom, *Governing the commons. The Evolution of Institutions for Collective Action* (Cambridge 1990). Gepubliceerd op <http://www.cooperationcommons.com/node/361> (geraadpleegd op 25 februari 2015).

Institutions for Collective Action en Aedes-Actiz – Kenniscentrum Wonen-Zorg, 'Verslag 1ste denktanksessie Collectieve Actie in de Zorg' (versie 17 oktober 2013) http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/ AGE_20131017_Think-tank-session-I_summary.pdf (geraadpleegd op 01 april 2015).

Smulders B., 'Brabantse dag van de coöperatie', (versie 31 oktober 2012) <http://brabant.cooperatiedag.nl/> (geraadpleegd op 20 februari 2014).

Provincie Noord-Brabant, 'Homepage Leefbaarheid Brabant' <http://leefbaarheidbrabant.nl/> (geraadpleegd 27 maart 2014). Database projecten L@B van de provincie Noord-Brabant.

T. de Moor, 'Types of institutions for collective action – Commons. Overview of subtypes', http://www.collective-action.info/ TYP_COM (geraadpleegd op 21 maart 14)

'Internship project 2013-2014', http://www.collective-action.info/ STA_InternshipProject_2013-2014. (geraadpleegd op 3 februari 2014).

'Project description', http://www.collective-action.info/ PRO_InternshipProject (geraadpleegd op 3 februari 2014).

'Were all guild members equal?' http://www.collective-action.info/debates_guilds_equality. (geraadpleegd op 26 februari 2015).

'How can we explain the emergence of institutions for collective action in Western Europe? Motives for collective action – potential advantages', http://www.collective-action.info/debates-institutions-collective-action-general_emergence (geraadpleegd op 16 maart 2015)

'What was the political position of guilds?', http://www.collective-action.info/debates_guilds_political_position (geraadpleegd op 24 maart 2015).

Conceptplan Stageproject rondom burgercollectieven (versie oktober 2013), http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/ STA_Conceptplan_voor_stage_organisaties_oktober%202013.pdf (geraadpleegd op 04 februari 2014).

'What are institutions for collective action?' <http://www.collective-action.info/introduction> (geraadpleegd op 28 maart 2015).

Primaire bronnen

Auteur onbekend, 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet III', De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 29-10-1891.

Auteur onbekend, 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet V.' De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 17-12-1891.

Auteur onbekend, 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet VI.' De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 08-02-1892.

Auteur onbekend, 'Een pleidooi voor het platteland', De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 18-02-1982.

Auteur onbekend, 'Aan pater van den Elsen en de voormannen van den Brabantschen landbouw', Ingezonden brief in de Tijd, 05-04-1911.

Auteur onbekend, Notariele akte van overeenkomst tussen Alexander van Cortenbach en de stad over het innen van de boeten van de ambachtsgilden en de aanstelling van de kerkmeesters, 1622. Expedities en afschriften (Helmond, 1692);

Auteur onbekend, Onderhandse akte waarbij de leden van de ambachtsgilden machtiging verlenen aan Jacobus vande Elssen, Lambert Goorts van Mierlo, Jacobus van Liemde en Maerten Bisschop om de gilden te vertegenwoordigen in een geschil met drossaard Hendrick van Rijn en zich verbinden mee te betalen aan de kosten (Helmond 1713.)

Auteur onbekend, 'Donner: burger krijgt geen reëel beeld van overheid', *Dagblad Trouw* (09 september 2007),

<http://www.trouw.nl/tr/nl/4324/Nieuws/article/detail/1330661/2007/09/09/Donner-burger-krijgt-geen-reeel-beeld-van-overheid.dhtml> (geraadpleegd op 24 mei 2014)

Boele, A. De Moor, T., Harkes, D., 'Vergrijzing kan ook motor zijn voor vernieuwende burgercollectieven', (11 september 2014)

<http://www.socialevraagstukken.nl/site/2014/09/11/vergrijzing-als-motor-voor-vernieuwende-burgercollectieven/>

G. Van den Elsen, 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet VII', De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad (05-01-1892).

Van Liere, J. 'Marktfalen stimuleert oprichting coöperaties', (versie 13 september 2014)

http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/PRE_Marktfalen-stimuleert-oprichting-cooperaties_Nieuwe-Oogst.pdf.

Kellenaers, A. 'Rapport Boerenbond en Pater van den Elsen', De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 06-03-1906.

W. 'Landbouwcrisis en Landbouwkrediet IV.', De Tijd: godsdienstig-staatkundig dagblad, 01-12-1891.

Giftbrief van Jan I, geschreven op 22 augustus 1300. Gepubliceerd in: H.P.H. Camps, *Oorkondenboek van Noord-Brabant* (1979).

Th. Van der March, *Boerenleenbanken. Systeem Raiffeisen*, Gratis bijlage van het Maandblad van den Christelijken Limburgschen Boerenbond (Roermond 1900).

Roes, H.W. 'Wat moeten de boeren doen om vooruit te komen?', Rede uitgesproken in Oss op 21 december 1912.

Nationale Coöperatie Raad voor land- en tuinbouw, 'De economische betekenis van de coöperatie', *Coöperatie +* (2012). Speciale uitgave in kader van het jaar van de coöperatie.

W. Vermeersch, 'De revival van de coöperatie', (5 juli 2013)

<http://deredactie.be/cm/vrtnieuws/opinieblog/opinie/1.1670391>

'Grootste energiecoöperatie telt 50,000 aandeelhouders' (2014) http://www.collective-action.info/sites/default/files/webmaster/TDY_Grootste-energiecooperatie-telt-50000-aandeelhouders.pdf (geraadpleegd op 03 januari 2015).

Deutscher Genossenschafts- und Raiffeisenverband, s.a., *Energy cooperatives. Results of a survey carried out in spring* (Berlin 2012).

RHCe, THA, objectkenmerk 0110178. <http://www.rhc-eindhoven.nl/artikel/2044/Stedelijke-nijverheid-en-ambachtsgilden-in-de-Middeleeuwen> (geraadpleegd 29 juli 2014)